

HELTAI PONCIÁNUSA ÉS A MAGYAR RENESZÁNSZ SZÓRAKOZTATÓ PRÓZA

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Ráth-gyűjteménye őriz egy Lőcsén, 1633-ban kiadott elbeszélés-gyűjteményt, mely a kereszties hadjáratok idején Európába került keleti mesefüzérnek, *A hét bölcs mester*-nek magyar fordítása. Sokáig úgy vélték, hogy ez a *Ponciánus császár históriája* néven ismert XVII. századi kiadvány lényegében nem más, mint annak az 1573. január elsején Bécsben megjelent Ponciánusnak szövegváltozata, melyet a Bornemisza Pétert támogató Julius Salm gróf fivérének, Ecchius Salm dunántúli főkapitány-nak lakodalmára publikált Eber Balázs bécsi könyvnyomtató.¹ Waldapfel József 1937-ben írott és 1938-ban publikált tanulmányában aztán meggyőző érveléssel kimutatta, hogy ez a XVII. századi kiadványokból ismeretes lőcsei Ponciánus nem egyéb, mint Heltai Gáspár fordítása német nyelvből, s mint ilyen, az 1570-es évek első felében keletkezett.² Szórakoztató és elbeszélő prózai emlékekben oly szegény XVI. századi irodalmunknak tehát egyszeriben kétféle feldolgozású Ponciánusa is lett, méghozzá meglehetősen azonos időszakból; egyiket latinból fordították és Bécsben jelent meg, másikat szinte ugyanekkor németből fordította nem kisebb írógyéniség, mint a kolozsvári Heltai Gáspár. A reformáció korának prózai emlékeit stilisztikai—tartalmi—esztétikai vonatkozásokban amúgy sem bőven méltató szaktudományunk azonban mégsem tudta érdeméhez méltóan kezelni ezt a jelentős felfedezést, mert Heltai szerzősége és így a lőcsei kiadvány eredete csupán feltevéseken alapult; hiányzott a kétségtelen bizonyíték, hogy valóban megjelent-e Heltai nyomdájában egy magyar nyelvű Ponciánus. De nem vált ismertté az a német népkönyv sem, melyre Waldapfel József hivatkozott. A magyar irodalomtudomány mindkét kérdésre a hatvanas években kapott csak feleletet. Waldapfel József egy 1965-ben publikált tanulmányában közölte, hogy Heltai forrása a *Die sieben weisen Meister* 1565-ben Frankfurtban kiadott német változata, melyet ő egy Göttingenben őrzött példányból ismert meg.³ Holl Béla viszont a Magyar Könyvszemle 1966. 3. számában azt a szenzációs bejelentést adta hírül, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában előkerült a Ponciánus históriájának Heltai Gáspár nyomdájában előállított töredéke, mely az 1633-as lőcsei kiadással azonos szövegű.

Így tehát egyszer s mindenkorra eldőlt, hogy *A hét bölcs mester* elbeszélés-füzérének két magyar fordítása is van az 1570-es évekből. A bécsi kiadás latin forrás alapján dolgozó ismer-

¹ A bécsi Ponciánust kiadta HEINRICH Gusztáv a Régi Magyar Könyvtár 5. füzeteként, Bp. 1898. Heinrich Gusztáv úgy vélte: a lőcsei kiadások (1633-ból) ennek a bécsi nyomtatványnak „későbbi kiadásai”. I. m. 49. Ezt a téves nézetet a szakirodalom átvette. Továbbá: HORVÁTH Cyrill: A régi magyar irodalom története. Bp. 1899. 526. és 528.: „a következő század... is fölkeresi Eberus meséjét. Ötven év alatt négyszer nyomtatják...” Aztán: Magyar Irodalmi Lexikon. Bp. 1926. 662. stb.

² WALDAPFEL József: Heltai Gáspár és a magyar Ponciánus. ItK 1938. 1. és 2. sz. 31—44. és 119—129.

³ WALDAPFEL József: Egy népkönyv illusztrációinak vándorlása. MKSZ 1965. 1. sz. 64—69.

retlen fordítójának immár hetvennégy esztendeje hozzáférhető kiadásban is közreadott munkáját többen méltatták és ismertették. Heltai művének részletes méltatására azonban eddig még nem került sor, bár Horváth János tömör mondatai⁴ és Varjas Béla találó megfogalmazása — a Kézikönyv megfelelő fejezetében⁵ — ahogy azt nem valami szép, bár közkeletű kifejezéssel mondani szokás, „helyére tették” a Heltai-féle Ponciánust is. Mindketten Waldapfel 1937-ben megfogalmazott gondolatait fejlesztették tovább. Waldapfel, amint arról még szólanı fogunk, már 1937-ben írott dolgozatában rámutatott Heltai minden fontos egyéni írói kezdeményezésére, bővebb kifejtést azonban mellőzni kényszerült, hiszen ezeket az egyéni sajátosságokat ő nem tartalmilag-esztétikailag, hanem az azonosítás kedvéért sorolta fel, hogy Heltai szerzőségét ezzel is bizonyítsa. A magunk részéről tehát azzal a szerény mozzanattal szeretnénk hozzájárulni a Heltai-féle Ponciánus irodalomtörténeti méltatásához, hogy azt tartalmi-stilisztikai vagy régiségében is találó szóval: *széptani tekintetben elemezzük*.

Célkitűzésünket megvalósítandó, először is számba kellett venni a legfontosabb német nyelvű Ponciánus-népkönyveket, hogy azok ismeretében egyértelműen, világosan és ellentmondásokat kizárva állapíthassuk meg: miféle mesefordulatok tekinthetők Heltai egyéni leleményének. Fontos volt az is, hogy betekintést nyerhessek a Waldapfel József használt göttingeni példányba. E példány mikrofilmjét is megszerezvén most már nyugodtan foghatunk elemző munkánkhoz.⁶

A német Ponciánusok

A különböző német nyelvű Ponciánus-népkönyvek egybevetéséből kiderül, hogy azok már a XV. századi ősnymtatványok, sőt az ezeket megelőző német nyelvű kódexek óta egészen a bennünket érdeklő 1570-es évekig igen csekély eltéréssel, meghökkentően azonos szöveggel jelentek meg.

A XV. századi német nyelvű „Hét bölcs mester”-kódexek és ősnymtatványok szövegét 1912-ben és 1924-ben Richard Benz publikálta.⁷ A XVI. századi német nyelvű nyomtatványok 1549-ig szinte szó szerint azonosak ezzel a Richard Benz által kiadott szöveggel. Olyannyira, hogy bármelyik kiadványt nyugodtan azonosíthatnánk Heltai szövegével.

Például:

heidelbergi kézirat Cod. pal. germ. 149

Heltai

Da sie sah, dass sie nicht genesen mochte,
sandte sie zu dem Kaiser, dass er zu ihr käme

És mikoron megérzené, hogy halálos volna
az ő betegsége, hivatá az ő urát a császárt

Nun geschah es, dass der König von Ungarn
nach Hippocras sandte, dass er zu ihm käme
und seinen sohn gesund mache

Lőn pedig, hogy a Magyarı Király küldene
Hypocratesért, és azt hozzáhivatá, hogy az
ő fiát meggyógyítaná.⁸

⁴ HORVÁTH János: A reformáció jegyében. Bp. 1957. 388—390.

⁵ A magyar irodalom története 1600-ig. Bp. 1964. 369. és 520. VARJAS Béla szövege.

⁶ A Waldapfel József használt göttingeni példány mikrofilmje az MTA mikrofilmtárban: 2568. sz. Göttingen, Ex bibliotheca Acad. Georgiae Augustae, 8° Fab. Rom. I. O 163. Ugyanitt az 1549-es strassburgi, Wendel Rihel-nyomtatta példánynak a müncheni bajor állami könyvtárból beszerzett mikrofilmje is, München, Bayerische Staatsbibliothek 2 Rar. 4030. Mindkettőt az MTA Irodalomtudományi Intézetének, személy szerint Klaniczay Tibornak segítségével szereztem meg. Az 1., 2. számú melléklet az 1549-es strassburgi kiadás címlapja és utolsó oldala, a 3., 4. és 5. számú melléklet pedig a Waldapfel-használt 1565-ös frankfurti kiadás címlapja és utolsó lapjának két oldala. A 6. számú illusztráció az 1549-es kiadás címlapdísze.

⁷ Die sieben weisen Meister. Jena, 1912. és 1924.

⁸ Ugyanez a mondat a latinból fordított bécsi változatban így hangzik: „Történék, hogy magyarı királ nagy solemnis orátorokat küldte Hipocrateshez, hogy őhozzá nagy sietve jőnne és az ő fiát meggyógyítaná.” Ez a tartalmilag azonos mondat már kétségkívül más szöveg,

1549-től kezdve a lényegében továbbra is változatlan német szöveg egy érdekes zárómondatral bővült. Wendel Rihel strassburgi tipográfus 1549-ben így fejezi be könyvét:

Aber sunst wer er ein tyrann durchächtet mit Maximiano die Christen zwentzig jar. Darnach im acht und sechtzigsten jar ward ihm vergeben und starb.

A nyomtató mester tehát — feltehetőleg valamelyik népszerű Melanchton-inspirálta krónikában — utánanézett az igazi Diocletianus életrajzi adatainak — (a novellagyűjtemény Diocletianus nevű ifjú hőstét az e nevet viselő római császárral azonosítva) — és fejcsóválva állapította meg, hogy ez a mesefüzérben oly rokonszenves királyfi később üldözte a keresztényeket.

A későbbi kiadványok ezt a Wendel Rihel-féle záradékot hűségesen átvették, így többek között Georg Rabe és Weygand Han nyomdászok örököseinek Waldapfel József használta 1565-ös majna-frankfurti kiadása is. Az ő záradékuk így hangzik:

Aber sonst war er ein Tyrann, durchecht mit Maximiliano die Christen zwentzig jar, darnach im acht und sechtzigsten jar ward im vergeben und starb.

Amint látjuk, az 1549-ben megfogalmazott és az 1565-ben kinyomtatott mondat között mindössze néhány jelentéktelen helyesírási különbség van (sunst = sonst; durchecht = durchächt stb.) Helytálló tehát a német szakirodalom nézete, mely szerint az 1549 utáni Poncianus-kiadások, főleg pedig a bennünket érdeklő frankfurtiak, lényegében mind Wendel Rihel szövegére mennek vissza.⁹ S ha ehhez még azt a körülményt is figyelembe vesszük, hogy a strassburgi kiadás fametszetei — ha primitívebb kivitelűek is, és ha nem is pontosan azonosak a frankfurtival — lényegében megfelelnek a Waldapfel József által leírt és bemutatott fametszetek egy részének: akkor Heltai Ponciánusa a szó tartalmi-textológiai értelmében éppúgy lehet Wendel Rihel 1549-es strassburgi kiadásának fordítása, mint valamelyik frankfurti példánynak. Heltai ugyanis szintén így zárja könyvét:

„Egyéb dolgába mindazonáltal kegyetlen vala, egész húsz esztendeig az keresztényeknek nagy veszedelmének volt, és mikor hatvannyolc esztendő vala, megéteék ötét és ő is meghala.”

Ennek ellenére jogos Waldapfel feltevése, hogy Heltai az 1565-ös frankfurti kiadást használta, nemcsak azért, mert időben közelebb esik a kolozsvári magyar nyelvű publikáció megjelenéséhez, de nem is csupán az illusztrációk azonossága miatt, hanem mert apró fordításbeli mozzanatok is ezt igazolják. Csak két példa:

Strassburg, 1549
mein allerliebster
da spricht der erst
Meister, Bancillas:

Frankfurt, 1565
mein Herzliebester
Da hub der erst Meister
an, *genannt* Bancillas:

Heltai
Én szívem
Szóla előszer az
egyik bölcs mester
Bancillas *nevő*:

Tényként fogadhatjuk el tehát, hogy Heltai Ponciánusa a — *Die sieben weisen Meister* — címkezdetű német nyelvű elbeszélésfüzér 1549 óta elterjedt változata egy 1565-ös frankfurti kiadásának fordítása.

hiszen mind a latinban, mind a — jobb híján szintén latin szavakat használó — magyar fordításban *ünnepélyes követségről is szó van*, mely bővítményt azonban sem a német, sem a Heltai-változat nem ismeri.

⁹ A Frankfurt am Main-ban működő Deutsche Bibliothek könyvtárosa, Tiedemann úr 1970. 9. 28-án keltezett levelében írja, hogy nyilvántartásuk szerint Wendel Rihel 1549-es kiadása: „Reproduit: Frankfurt am Main Weygand Han, 1566, und Georg Rabe és Weygand Han Erben 1565.”

Az elbeszélésfűzér tartalmának ismertetését szükségtelennek tartjuk. Annyiszor elmondták és leírták már, hogy ezúttal elég arra utalnunk: egy kerettörténetből — (egy császár második feleségének uszítására és rágalmozására ki akarja végeztetni fiát, a trónörökösöt, az pedig hét napon át némaságot tetteve nem tisztázhatja magát) — és tizenöt elbeszélésből áll. E tizenöt elbeszélés közül hetet a királyfit nevelő hét bölcs, hetet a császárné, egyet pedig — (melyet később külön regénnyé is formáltak) — a királyfi ad elő. Valamennyi német nyelvű elbeszélés meseszövege annyira hasonlít egymáshoz, hogy a kései olvasónak úgy tűnik: a hét bölcs mester történetét már-már a szent szövegekhez hasonlóan fontos — (talán iskolákban is tanított) — olvasmányként kezelték. Azért is tartottam fontosnak a Waldapfel-használat frankfurti példányon túl lehetőleg minél több változatot megismerni, hogy vitathatatlanul kiderülhessen: valóban Heltai írói leleményei-e a kolozsvári szövegnek azok a nem jelentéktelen változtatásai, melyekre mindjárt kitérünk. Más, korabeli német népkönyveket is áttanulmányoztam: Heltai ötleteihez hasonló mesefordulatokat azokban sem találtam.¹⁰

Heltai írói leleményei

Amint azt már Waldapfel József is megállapította: Heltai két elbeszélést dolgozott át gyökeresen a maga írói szándéka és fantáziája szerint: az *Inclusa* és a *Vidua* novellát. (Utóbbit az efezusi özvegyként is ismerik, számtalan feldolgozása közül legújabbban figyelmet érdemel Federico Fellini *Satyricon* című filmjének erről szóló epizódja.)

Elkerülhetetlen, hogy mind a Heltai használta német változatot, illetve annak magyar fordítását, mind magát a Heltai-szöveget közöljük; az olvasó csak így követheti gondolatmenetünket, csak így ellenőrizheti következtetéseinket. Heltai eredeti leleményeit eltérő betűkkel jelezzük.

Inclusa német 1565

Volt egy király aki annyira szerette feleségét, hogy egy erős toronyba záratta és a kulcsot mindig magánál hordta. Az asszony emiatt bánkódott. És egy messzi országban volt egy előkelő lovag, aki egy éjszaka azt álmodta, hogy a királynét látja; és olyan erősen megkívánta, mintha testi szemével látná, mintha ismerné és mintha gyakran találkozott volna vele. És a királynő viszont erről a lovagról álmodott és úgy érezte, hogy ha nem láthatja, vagy nem jönne el hozzá, akkor ez nagyon elszomorítaná, mert hiszen ha láthatná, megismerné és szívesen is nézné, nem ugyan a szerelemnek miatta, hanem csak hogy az álom valóra váljék. Hogy a lovag ezt álmodta, elhatározta: addig lovagol, amíg a királynét meg nem látja. Azzal lóra pattant és végiglovagolt a birodalmon, amíg abba a városba nem ért, melyben a torony volt. És megtelepedett a lovag ebben a városban és egyszer szolgálva véletlenül a vár alatt járt, de nem tudta, hogy a királyné, akit megálmodott, ebben a várban lakik.

Inclusa Heltai

Vala egyszer egy gazdag király, ki ige szép feleséget vőn magának. És azt oly igen félté, hogy udvarában a kapu mellett egy szép tágas tornyot csináltata és abba rekeszté szép feleségét és az toronyak kulcsait mindenkoron az zsebbe viseli vala. Az asszony pedig ezen igen bánkódik vala. NAPPAL PEDIG AZ ABLAKON KINÉZ VALA AZ UTCÁRA AZ VÁRASBAN ÉS AZ ABLAKBAN ÜLVÉN, OTT VARRÓGAT VALA. JÖVE PEDIG AZ CSÁSZÁR UDVARÁBAN EGY SZÉP TERMETŰ JELES VITÉZ, SZOLGÁLATOT KERESVÉN. És mikoron az torony mellett elmenne szolgálvaival, meglátá őtet a királyné asszony, és meggerjede az ő szíve szeretettel az vitézhöz, és KEHÉNTENI KEZDE AZ ABLAKBAN. AZ VITÉZ HALLVÁN AZ KEHENTÉST, feltekénte az ablakba, és látá ott a királyné asszonyt. És felette igen csudálkozék az ő szépségén. És az ő szíve gerjedni kezdé szeretettel őhozzája. És süveget vetvén és térdet hajtván néki, elméne onnét.

¹⁰ Irodalomtörténetírásunk által tudomásom szerint ki nem aknázott érdekesség, hogy némelyik német népkönyv művelődéstörténetileg hasznos megfigyeléseket közöl a XVI. századi Magyarországról, állapotairól és szokásairól. Például: Bartholomeus KRÜGER: Hans Cla-werts werklche Historien Berlin, 1587. 3. és 5. fejezet stb.

A királyné ekkor az ablakban ült, hogy a fel s alá járó embereket nézze. A lovag is felpillantott és meglátván az asszonyt, felismerte, hogy őt látta álmlában, és erre szerelmes dalt kezdett énekelni. Meghallja az asszony az éneket, és látja ám a férfit és megismeri, hogy ez a lovag, akiről ő álmodott. A lovag mindennap föl és alá járt a vár körül és azon töprengött, hogyan juthatna be az asszonyhoz, megbeszélendő vele a vágyát. Észrevette az asszony, hogy ugyan szívesen beszélne vele a férfi, ezért irt neki egy levelet és ledobta azt a lovnagnak. Hogy pedig a lovag a levelet elolvasta és így a királyné hozzá való jóakarátát megértette, éneklésbe, bajvivásba és párviadalokba fogott, de oly buzgó, hogy jó híre-neve a királyhoz is eljutott. A király üdvözölte a lovat és így szólt: „Kedves barátom, sok jót és férfias dolgot hallottam felőled, ezért ha neked is úgy tetszik, maradj énnélam”. A lovag így felelt a királynak: „Nagyon szívesen, ha egy dolgot megengednél.” A király megkérdezte, mi legyen az. A lovag azt felelte: „Arra kérem felségedet, engedné meg, hogy a torony falához házat építhessek.” „Megengedem” — szólt a király. Erre a lovag munkához lát és hamar kőműveseket, ácsokat és más kézműveseket fogad, hogy azok fogjanak hozzá a házépítéshez ama vár mellett, melyben a királyné élt, és hogy ez megtörtént, szól az egyik kőművesnek, hogy fúrjon titokban egy rést a falba. A kőműves úgy tett, amint parancsolták, és amikor a rés elkészült, a lovag megölte őt, nehogy elárulhassa. Ezután a lovag bement az asszonyhoz és illedelmesen köszöntötte őt. Amikor az asszony meglátta, így szólt: „Mondd meg nekem, miképpen jutottál be ide, ahol én annyira egyedül vagyok?” Szólt a lovag: „Nagyságos asszonyom, az irántad való szerelem hozott engem ide egy résen át, melyet a falba vágattam, és arra vágyom, hogy veled alhassam, és akkor te leszel a legkedvesebb, akiről valaha is álmodtam.” Azt felelte a királyné: „Ah, kedves barátom, hogyan is gondolnék én arra, hogy ártsak az én uram királyomnak.” A lovag ezt mondta: „Ha nem teszed szabad akaratodból, akkor kardommal büntetlek meg, mert akkora az én testemnek kívánsága, hogy esztendő óta csak rád vágyok.” A királyné félt a haláltól, és engedett a lovag kívánságának. Amint ez megtörtént, eltávozott. A királyné pedig ezt gondolta: „Nem árulhatom el ezt a királynak, mert megharagszik és a lovnagnak meg kell halnia, ezért én soha senkinek sem fogom elárulni ezt a boldogságot.” A lovag tehát annyiszor jött át a résen, ahányszor csak akart, — az asszony pedig értékes gyűrűt ajándékozott neki, melyet a királytól kapott annak szeretete jeléül. Az erős és keménykötésű lovag pedig valamennyi bajviadalt megnyerte és a király

Bemenvén ezokáért az vitéz a királyhoz, kínálta az királyt szolgálatjával. Monda az király ómagában: „Jeles termetű ember ez: bizony üdövel hasznát vehetem ennek.” **ÉS SZÖRZÉ AZ VITÉZT HUSZONÖT LÓRA.** És nagy frissen viselé magát, és szorgalmatos lón a királynak kedve keresésében. De mindenkoron az toronyrak ablaka alá megyen **MÓRÁLNI.** Az királyné asszony pedig csaknem hal vala meg érette: de semmiképpen szömbbe nem férének egymással. Egyszer tehát, hogy ott jár vala az ablak alatt, az királyné asszony **AZ BAL CSÖCSÉT MEGMUTATÁ NÉKI,** és egy cédulácsát veté neki az ablakról: abban pedig megtanyitá az vitézt, mit cselekedgyék, hogy szömbbe juthatnának egymással.

Egyszer a király hertelen kiméne vadászni: **ÉS NEM LÓN SENKI, KI KIMENTVOLNA VÉLE, HANEM CSAK AZ UDVARBELI INASSAK.** MONDA AZ KIRÁLY AZ ÚTON: „NEM TUDOM, HOL JÁRNAK AZ URAIM, HOGY NEM MEGYÉN SENKI VELÜNK: AZ ÉN VITÉZEM IS NINCSEN ITT.” AZONKÖZBE ELÉRKÖZÉK AZ VITÉZ. MONDÁ AZ KIRÁLY: „KÉSÉRE JÖTTEK UTÁNAM.” MONDÁ AZ VITÉZ: „FELSÉGES URAM, NEM MI BŰNÜNK, HANEM A HOPMESTERÉ, KI NEM TÖTTE HIRRÉ MINEKÜNK, HOGY FELSÉGED KI AKAR JÖNNI VADÁSZNI. BIZONY, Ó DOLGÁ VOLNA, HOGY UGYAN AZ UDVARBAN LAKNÉK ÉS SZINETLEN VIGYÁZNA FELSÉGEDRE, ÉS ÜDEJÉN JELENTENÉ AZ VITÉZEKNEK A TE FELSÉGEDNEK AKARATJÁT: ÚGY TUDNÁNAK HOZZÁKÉSZÜLNI, HOGY MINDENKORON ALKALMAS ÜDÖBEN JELEN VOLNÁNAK.” MONDÁ AZ KIRÁLY: „SEMMIREKELLŐ AZ HOPMESTER. EZOKÁÉRT INNÉT TOVA TE LÉGY HOPMESTEREM. ÁM CSINÁLTASS MAGADNAK HÁZAT AZ UDVARBAN, VALAHOL SZERETED.”

Mikoron ezokáért haza mentenek volna, az vitéz, az új hopmester, mindjárt elhivatá az kőműveseket és az ácsokat és meghagyá nékik, hogy az kapu mellett való torony mellett építenének házat önéki, MINT A KIRÁLYNÉ ASSZONY AZ CÉDULÁBAN AZ ELŐTT MEGTANYITOTTA VALA ÖTET. És mikoron építeni kezdenék, eljőve az király és mondá: „IGEN HITVÁNY HELYRÉ ÉPÍTED AZ HÁZAT.” FELELÉ AZ VITÉZ, AZ ÚJ HOPMESTER: „FELSÉGES URAM, IGEN JÓ HELYEN LÉSEN ITT: MERT SZINTE AZ KAPUBA, ÉS AZ EGÉSZ UDVARBA VIGYÁZHATOK INNÉT ÉS MINDENKORON ESZEMBE VEHETEM, KI BE- ÉS KIMEGYEN;” MONDÁ AZ CSÁSZÁR: „EZ IS JÓ.” Megépítetté ezokáért a házat a torony mellett, hogy az toronyrak az egyik fala az ő házának az

annyira megkedvelte, hogy marsallá tette. Történik egy napon, hogy a király vadászni akart és szót a marsallnak, hogy reggelre készüljön fel a vadászatra. Úgy lesz, mondotta a lovag. És az egész napos hajsza után egy erdőbe jutottak és lefeküdtek. A lovag elaludt a király mellett, és kinyújtotta a karját, a kezén pedig ott volt a gyűrű. Meglátta ezt a király, felismerte a gyűrűt, emlékezett, hogy ezt ő ajándékozta a királynénak. Észrevette a lovag is, hogy a király meglátta a gyűrűt, és azt mondta a királynak, hogy rosszul lett, betegség kerülgeti, szeretne hazalovagolni. A király ezt megengedte neki, ő meg amint hazaért, mindjárt átment a résen a várba és szót a királynénak: „Fogd ezt a gyűrűt, melyet tőled kaptam ajándéku, a király meglátta rajtam és én félek, hogy majd jön és keresi.” Azzal eltávozott a résen át. Nemsokára megérkezett a király és szót: „Ugyan, kedves feleségem, hol van az a gyűrű, amit neked adtam szerelmem jeléül?” — „Miért akarod a gyűrűt látni?” — kérdezte az asszony. Így szót a király: „Ha nem mutatod meg azonnal, meg kell halnom.” (Sic: „so muss ich sterben.”) A királyné felnyitotta ládikóját és megmutatta a gyűrűt, melyet mikoron a király meglátott, így szót: „Mennyire hasonlít ez a gyűrű ahhoz, amelyet a lovag visel, én bizony azt hittem, a tiédet viseli, és nagyon meg is haragudtam, mert rosszat gyanítottam. De erről én tehetek.” Így csalta meg az erős torony a királyt, aki nem hitte volna, hogy abba bejuthat emberfia. A királyné pedig így szót: „Nem csoda, uram, hogy mivel a te gyűrűd a lovagéra annyira hasonlít, rút gyanú ébredt benned. Ezért Isten látja, megbocsátok.” Ezután a lovag nagy lakomát csapott, és ezt mondta a királynak: „Nagyságos uram, mondanék valamit titokban nagyságodnak. Legkedvesebb szeretőm meglátogat engem hazából, szeretném megvendégszolgálni és esedezem nagyságodhoz, tisztelne meg engem és szeretőmet kegyével és enne mivelünk, ez számunkra nagy kitüntetés lenne. A király azt mondta: „Ennél nagyobb tisztességben is szívesen részesítelek.” Örült a lovag, átment a résen a királynéhoz és szót: „Öltözz, mert ma az én asztalomnál eszel a királlyal.” És az étkezésre eljött a király is, a királyné is. Amikor a király az asszonyt meglátta, megkérdezte a lovagot: „Ki ez a szép asszony?” Szót a lovag: „Uram, ez az én szeretőm.” Azzal leült a király mellé, az asztalhoz. A királynak pedig dobogni kezdett a szíve ott az asztalnál és arra gondolt: „Hogy hasonlít ez az asszony az én feleségemhez!” Így csapta be az erős torony a királyt, aki azt hitte el a lovagnak, amit az szemével el akart hitetni. És a királyné beszélgetni kezdett a királlyal és szót: „Egyék szívesen, nagyságos király úr.” Hogy pedig a hangját, a beszédét is hallotta, így

egyik hosszú fala lón. És mikoron megkészült volna az ház, elbocsátá mind a kőműveseket, egytől megválva, kit behíva az végső boltba, és mondá néki: „SZERELMES BARÁTOM, EGY DOLGOM VOLNA, MELYET REÁD KELENE BÍZNUM. HA HITED VOLNA ÉS VESZTEG AKARNÁL HALLGATNI: ÉN PEDIG NAGY AJÁNDÉKOT ADNÉK TENÉKED.” FELELÉ AZ KŐMŰVES: „VAGYON HITEM.” ÉS MEGESKŰVÉK AZ HOPMESTERNEK, HOGY VESZTEG AKARNA HALLGATNI. ÉS MONDÁ: „LÁTOD-É, EZEN LYUKOZD ÁLTAL A FALT, HOGY EGY EMBER BE- ÉS KIBŰHASSÉK RAJTA.” ÉS A KŐMŰVES MINDJÁRÁST ÁLTALLYUKASZTÁ. AZ HOPMESTER ADA EGY GIRA ARANYAT A KŐMŰVESNEK, ÉS AVVAL ELBOCSÁTÁ. ÉS AZ HOPMESTER BEBŰVÉK A TORONYBA AZ KIRÁLYNÉ ASSZONYHOZ; ÉS OTT ERŐSEN ÖLELGETTÉK EGYMÁST ÉS JÁTSZADOZÁNAK EGYMÁSSAL. És mikoron megelégedtenek volna, az királyné asszony ada egy aranygyűrűt az hopensternek ajándékba, hogy az lönne az ő szeretetinek az jele. És az hopenster esmét kibűvék a toronyból az ő házába. És a királyné asszony EGY NAGY SZŐNYEGET FÜGGESZTE AZ LYUK ELEJBE. ÉS EZT E GYÖNYÖRŰSÉGES JÁTÉKOT ÜZIK VALA GYAKORTA EGYMÁSSAL, AZ HOPMESTER A KIRÁLYNÉ ASSZONYNYAL.

Történik egyszer, hogy a király kiméne vadászni. És mikoron sokáig vadásztanak volna AZ HÉVSÉGBEN, LESZÁLLÁNAK A LOVAKRÓL EGY ERDŐ MELLETT: ÉS MIKORON OTT AZ ARNYÉKBAN NYUGODNÁNAK, elaluvék a hopenster A FÜBEN a király mellett. És mikoron a karját kinyújtotta volna, meglátá az király az hopenster ujján a gyűrűt, és megesmeré az gyűrűt, hogy az volna, melyet ő az királyné asszonynak adott volna AZ ELSŐ ELHÁLÁSKOR. ÉS MONDÁ AZ HOPMESTERNEK: „HOL VETTED EZT E GYÜRŰT? ÉNNÉKEM IS EGYSZER SZINTE OLYAN GYÜRŰM VALA.” FELELÉ AZ HOPMESTER: „EGY HŰGOM ADTA AJÁNDÉKBA ÉNNÉKEM ÖRÖK EMLÉKÖZETRE.”

Mikoron tovább vadásztanak volna, mondá az hopenster az ő szolgálainak: „Ha az király megkér, hová mentem: mondjátok néki, hogy az álom után a hideg kezdett borzongatni, azért mentem haza. És mindjárt beméne házába és bebűvék a toronyba az királyné asszonyhoz és mondá: „Szerelmes szívem: az király meglátá az gyűrűt az ujjamban, és megkérde, hol vettem. És mondá, hogy őnéki is szinte olyan gyűrűje volt egyszer. Félek, hogy hazajövé, még kezdi tőled a gyűrűt előkérni. Nesze ezokáért és

szólt magában: (Sancta Maria) „Szent Szűzanyám, hogy' hasonlít ennek a nőnek a hangja, a ruhája, a mozgása, a beszéde és mindene az én feleségemhez.” Így csapta be ismét az erős torony a királyt. Hogy pedig az ebédnek vége lett, a lovag felkérte a királynét: énekelden valamit a királynak. Az engedelmeskedett és dalra gyűjtött. Hogy a király meghallotta a hangját, az énekét, így szólt magában: „Azt kell hinnem, hogy ez az én feleségem, mégis csalódom, hiszen nálam van a torony kulcsa.” Így csalta meg őt ismét az erős torony, emiatt nem hihette, hogy az asszony az ő felesége. A lovag pedig ezt mondta: „Uram, ne fáraszd magad.” Ő pedig: „Dolgom van.” A királyné így szólt: „Hadd mulassunk itt mi uram egy darabig, te pedig szórakozzál odaát a királynéval.” A király azt mondta: „Bontsunk asztalt, nincs kedvem tovább maradni.” A lovag úgy tett, ahogyan azt a király parancsolta. A király pedig kiment az utcára. És mialatt úton volt a vár felé, az asszony a résen át visszabújt a toronyba, ugyanis az ő útja sokkal rövidebb volt, mint a királyé, és átöltözött. Mikor tehát a király belépett a toronyba, ott találta őt, átölelte és így szólt: „Ó, kedves asszonyom, immár másodikban vétkeztem ellened.” — „Mondd el, hogyan?” — szólt az asszony. Ezt mondta: „Ma egy loagnál és a szeretőjénél ebédeltem, és életemben nem láttam még asszonyt, aki mindenben ennyire hasonlított volna rád, mint ő. Ezért elsiettem a lovag házából, hogy téged lássalak, mert azt hittem: te magad vagy az a nő.” Az asszony így szólt: „Súlyosan vétkeztél ellenem. Nem tudod-e, hogy ez a torony olyan erős, hogy senki se be, se ki nem mehet, hacsak az ajtón át nem. Azt is meggondolhatnád, hogy minden ember hasonló egymáshoz.” — „Éz igaz” — válaszolta a király. A lovag ezután a király elejbe járult és azt mondta: „Nagyságos király úr, tudja felséged, mióta állok szolgálatodban, így hát bátorkodnék hazatérni az enyémhez. Kérem hát ezért kegyelmedet, hogy eddigi szolgálataim fejében teljesítsd egy kérésemet.” A király azt mondta: „Mondd, mi ez a kérés?” Felelte a lovag: „Szeretném feleségül venni a szeretőtmet, akit te is ismersz. A templomban történjen ez és kérlek, tisztelj meg engem a nép előtt, és magad add kezembe a kezét; ha így tennél, nagy kegyet gyakorolnál.” Felelte a király: „Szívesen megtisztellek, kérésedet teljesítem.” A lovag tehát kitzúte az esküvő napját. A király megjelent a templomban, jött a pap is, hogy megáldja őket. A lovag átségitette a falon a királynét, két másik nő, akik azt hitték, a lovag szeretője, elkísérte a templomba. Mikor a templomba értek, megkérdezte a pap: „Ki adja át az asszonyt a loagnak?” Megszólt a király: „Én adom őt át a loagnak.” És kézen fogta

tödd el.” És a királyné asszony eltévé az gyűrűt egy ládába. Mikoron a király hazajött volna, **ÉS A SARKANTYÚT LEVETETTE VOLNA**, mindjárt felméne a toronyba és megnyitván az ajtókat, mondá a királyné asszonynak: „Szerető feleségem, hozd elő az gyűrűt, melyet **ELSŐ ELHÁLÁSKOR** néked adtam vala, hogy az én tehozad való jóakaratomnak örökkévaló jele lönne.” Mondá az királynéasszony: „Meccen felséged véle?” Felelé az király: „Öremest meglátánám.” És a királyné asszony elméne az ládához és megnyitván azt, kivévé az gyűrűt, és adá azt a királynak. Látván a király az gyűrűt, mondá: „Bezzeg szinte olyan gyűrűt láték ma az hoptester ujjában, és azt tudtam, hogy ez gyűrű volna, és kétségbe estem vala hozzád. Igen megharagudtam vala reád: de kérlek, bocsásd meg.” És kiméne az toronyból.

ANNAKUTÁNA JÖVÉNEK VALAMI JELES NÉPEK A HOPMESTERNEK HAZÁJÁBÓL HOZZÁ, és azoknak jeles ebédet készíté. És kéré az királyné asszonyt, hogy ő is ott lönne az vendégekkel és vigadna vélek. És mikoron az vendégek ejtötenek volna, eljöve az királyné asszony is, szép ruhákba felöltözvén, és együtt kezdé vigadni az vendégekkel. **MIKORON HALLÓTTA VOLNA AZ KIRÁLY AZ SÍPSZÓKAT, MEKÉRDÉ SZOLGÁITÓL: „MI DOLOG VOLNA?” MÖNDANÁNAK A KIRÁLYNAK: „JELES EMBEREK JÖTTEK A HOPMESTERHÖZ AZ Ó HAZÁJÁBÓL, AZOKKEL VIGADIK MOSTAN.”** MÖNDÁ AZ KIRÁLY: „NO, ÉN IS ODAMEGYEK, ÉS VIGADOK VÉLEK;” ÉS MINDJÁRÁST ODA INDULA. ÉS MIKORON BEJÖTT VOLNA AZ HÁZBA, FELSZEKELLÉK AZ HOPMESTER ÉS LEÜLTETÉ AZ KIRÁLYT AZ VENDÉGEK MELLÉ. ÉS AZ KIRÁLYNÉASSZONY VÉNY EGY KAPPANT AZ TÁLBÓL ÉS TÉVÉ AZT A KIRÁLY ELEJBE és mondá: „Felsőges urunk, felséged egyék és vigadjon velünk.” Reájatekénké, és elcsudálkozik vala az ő szépségén, és gondolá, bizony, ez szép asszony, szinte olyan, mint az én feleségem. „Kicsoda ez az asszony?” Felelé az hoptester: „Felsőges uram, ÉN SZERETŐM ÉS GALAMBOM.” És nem győze eleget reája nézni. Mikoron felkölt volna az ebéd, mindjára st felkele az király. És könyörge az hoptester a királynak, hogy tovább akarna mulatni. De az király mondá: „Nem lehet, mert jeles dolgom vagyom.” **MIKORON A GRÁDICSÓN LASSAN ALÁ KEZDENE MENNI:** az királyné asszony beméne az boltba, és a toronyba búvék a lyukon által. És ruháit leveté, és **AZ HETI RUHÁKBA ÖLTÖZÉK MINDJÁRÁST: ÉS AZ ABLAKBA ÜLE ÉS VARRNI KEZDE.** Azonközbe felérkezék a király az toronyba, és **IGEN MEGNÉZE-**

az asszonyt és így szólott hozzá: „Kedvesem, minél inkább hasonlítasz a feleségemhez, annál kedvesebb vagy nekem.” És így szólván az asszony kezét a lovagéba tette. A pap összeadta őket a keresztény egyház rendje szerint, és mikor már egybekeltek, a lovag megszólította a királyt: „Nagyságos uram, készen áll a hajó, mellyel hazavitörülök, kegyeskedjél engem a hajóhoz kísérni és ott a feleségemet kioktatni, hogy rajtam kívül senki mást ne szeressen.” „Szívesen megteszem” — mondta a király, és elkísérte a lovagot a hajóhoz. Mikor a hajóhoz értek, így szólott a király a királynéhez: „Kedves asszonyom, fogadd meg tanácsomat, ez a te férjed, hozzá olyan hűségessnek kell lenned, mint Istenhez, hű és engedelmes legyél hozzá mindenben.” Hogy ezt elmondotta, átadta kezét a lovagnak és így szólott: „Most pedig induljatok útnak az Úr nevében. Isten tartson egészségben.” A lovag és a királyné meghajtották fejüket, és fölmentek a hajóra. A hajómester felvonta a vitorlát, és ők kedvező széllel elindultak. A király ott állt a parton, amíg csak látta a hajót, majd visszament a várba a toronyhoz, és mivel a királynét nem találta a toronyban, minden tagjában reszketve bejárta a tornyot, hogy körülnézzen benne, míg végül megtalálta a rést, melyen az asszony kiszökött, és akkor jajgatva mondta: „Ő én szerencsétlen, a lovag, akiben megbíztam, megcsalt.”

GETTE AZ ZÁVÁROKAT: ÉS MIND ÉPEN TALÁLÁ ÖKET.

ÉS BEMENVÉN AZ TORONYBA, MEGTALÁLÁ OTT AZ KIRÁLYNÉ ASSZONYT, HOGY AZ ABLAKBAN VARRANA. ÉS ÖLELGETNI KEZDÉ ÖTET, és mondá: „Szerelmes feleségem, megbocsáss: mert kétséges löttem vala hozzád. Mert ma az hopmesternél voltam ebéden, és az ő szeretőjét is hozták vala oda: életembe soha nem láttam, hogy egy asszonyállat oly hasonló volt volna az másikkhoz, mint az vala tehozzád. Úgy kelék fel, hogy feljöjjelek, és meglássam, ha mégis itt vagy? Kérlek, hogy megbocsáss.” És mondá az királyné asszony: „Nem nagy csuda ez: mert egy ember a másikkhoz hasonló.”

MIKORON EZT AZ JÁTÉKOT EGYNÉHÁNY ESZTENDEIG ÚZTE VOLNA AZ HOPMESTER AZ KIRÁLYNÉ ASSZONYNYAL, EGYBETANÁCSKOZÁNAK, HOGY EGYMÁSSAL EL AKARNÁNAK MENNI AZ HOPMESTER HAZÁJÁBA. És a hopmester beméne az királyhoz, és mondá néki: „Felséges uram. Immár egy néhány esztenedeje vagyok, hogy hiven szolgáltam tefeliségedet: könyörgek tefeliségednek, hogy immár felséged elbocsásson haza, mert ÖRÖKSÉGEMHÖZ, ÉS NEMZETSÉGEMHÖZ KELL LÁTNUM.” Mondá a király: „MARADJ ITT, ÍM JÓSZÁGOT ADOK ÉS JARGALÁSOD LÉSZEN.” Felelé az hopmester: „Felséged eleget adott énnékem. Csak egy dolgot kérek felségedtől.” Mondá az király: „Megadom, valamit kérsz.” Mondá az hopmester: „Felséged AD JON LEVELET, HOGY AZ ÉN SZERETÖMET, KIT FELSÉGED LÁTOTT HÁZAMBAN, SZABADON ELVIHESSEM VELEM HAZA.” MONDÁ AZ KIRÁLY: „VIDD EL SZABADON.” ÉS A HOPMESTER ELTAKARÍTÁ AZ KIRÁLYNÉ ASSZONY KÉNCSET, MIND AZ Ő MAGAGYÚJTETT KÉNCSET A HAJÓRA. Annakutána elbúcsuzván a királytól, elvivé véle az királynéasszonyt a hajóba, és elindítván az hajót, MENTEN MENÉNEK.

Reggelre kelvén, a király felméne az toronyba, hogy ott mulatna az ő szép királyné asszonyával. És mikoron megnyitotta volna az tornyot, tehát csak az helye nagyon. És mikoron az toronyban széllel kereszködnék, ÉS A SZÓNYEGET FELEMELTE VOLNA, látá az nagy lyukot, melyben be- és kijártnak vala. És mindjárt sírni és jajgatni kezdé és az hopmestert átkozni: de heába.”

Amint látjuk, a német szöveg még 1565-ben is aggályos gonddal őrzi a valamikor a XIII. század körül keletkezett, hihetőleg verses lovagi változat motívumait: távoli ország ábrándos lovagja útra kél, hogy álmai asszonyát megkeresse; s amikor megleli, vagy meglelni véli a szép várúrnőt, a lovagkor és a *Minnesang* szabályai szerint dalra fakad, majd lovagi tornákon

tüntetve ki magát, előkelő udvari állást szerez. Álmai hölgyének megszerzése olyan cél, mely minden eszközt szentesít; a közművest, aki titkos ajtót vág a férje és királya által féltve őrzött asszony lakosztályához, megöleti; szerelmét életveszélyes fenyegetéssel bírja rá, hogy övé legyen, és így tovább. Általában a férfi, a lovag a kezdeményező, a nő csak túri, hogy meghódítsák. Az eredeti ősz-szerző kétségkívül a lovag pártján van; a megcsalt férj és uralkodó az esztelen féltékenységen túl (bezárta feleségét) azt a drámai vétséget követi el, hogy vakon bizik börtönében, jobban, mint a tapasztalásban; feleségétől nem is vár szeretetet, az asszonyt rabjának, élvezeti tárgynak tekinti. Így hát megérdemli, ha pórul jár. Még hozzá igen csúnyán jár pórul: a lovag a férj-király támogatásával szökteti meg az asszonyt, sőt a felszarvazott férfi még ki is kíséri feleségét a hajóhoz, jó utat kívánva neki. A XVI. századi német feldolgozások ettől a lovagkori „eszmei mondanótól” csupán annyiban térnek el, hogy egyrészt tárgyilagosabban adják elő az eseményt — (mint a mi frankfurti változatunk is) — nem is annyira a lovag pártját fogva, mint inkább a férj-uralkodó vakságát hangsúlyozva: *nem hitt a tapasztalásnak*, tehát megérdemelten bünhődött. („*Így csapta be az erős torony a királyt . . .*”; „*így csapta be ismét az erős torony a királyt . . .*”; „*így csalta meg őt ismét az erős torony*”; különben ezt a tanulságot a XVI. századi latinból fordított bécsi Ponciánus is említi egy ízben: „*Bizony, az toronynak erőssége csalta vala talán meg őtet, hogy inkább hiszen vala az vitéz beszédének, hogynem az ő maga szeméinek.*”)

Heltai ezzel szemben szakít e lovagkori mese-változattal és a történetet a maga korába képzelve, egy unatkozó kéjszóró asszony, meg egy kalandvágyó vitéz reneszánsz adomájává változtatja. Heltai, aki eddig, a tizenharmadik novelláig a meseszöveget tekintve hűségesen követte a német eredetit, most elveszítette türelmét és a maga és *olvasóközönsége izléséhez formálta* az elbeszélést. Azért éppen most tett így, mert az eddigi históriák jobban voltak alkalmazhatók a XVI. századi viszonyokra, és csak ez az *Inclusa* téma őrizte makacsul a lovagkori *minnesänger*-változatot. (Még visszatérünk arra, hogy a csaknem ugyanakkor publikált bécsi változat azért sem érezhette szükségesnek a változtatást, mert másfajta — *főúri* — *olvasóközönség számára készült.*)

Heltainál szó sincs álmot látó lovagról, szerelme láttán dalra fakadó „*Minnesänger*”-ről, tartózkodóan szerelmes álmódzó asszonyról, aki csak fenyegetéssel bírható szerelmi együttlétre. Nála az unatkozó asszony kezdeményez, aki addig köhintget ablakából az arra sétáló „szép természetű jeles vitéznek”, aki szolgálatot jött keresni a városba, míg az felfigyel a kacér és kívánatos nőre. Vitézünknek, aki magyar szokás szerint huszonöt lóra szerződik a fejedelemez, tehát egy huszárszakasz parancsnoka lesz, minden esetleges kétségét eloszlatja az élni vágyó hölgy, amennyiben ablakából az utcalányok nemzetközi szokása szerint mindjárt testi szépségét is felfedi, sőt egy cédulácskát dob le, amelyben „*megtanyítá a vitézt, mit cselekedgyék, hogy szömbbe juthatnának egymással.*” Levelet ugyan a német változat királyné asszonya is ledob a loagnak, de csak az udvarló ének *után* és csupán jóakarata jeléül, mintegy buzdításul, hogy vivjon érette, tegyen valami hőstettet, amit a lovagkori erkölcs megengedett, sőt helyeselt, tehát nem számított erkölcstelenségnek. Heltainál viszont ebben a levélben az asszony írja le, miképpen juthatna be hozzá a vitéz.

Fontos különbség az is, hogy míg a német változatban a lovag bajvívásban tünteti ki magát s így lesz az uralkodó kegyeltje, marsallja — (vagyis az udvari katonaság parancsnoka) — addig Heltainál hősnök egy huszárszakasz parancsnoka, tehát egy kis tisztecske, aki az udvarmester mulasztását használja ki ravaszul: a király szeret vadászni, az udvarmester azonban hanyagul szervezi meg a vadászatot; ezért váltja le a király a régi hoptemestert s teszi meg kegyeltjévé hősnököt. Heltai szokása szerint ezt a fontos, lélektanilag sem érdektelen motivációt párbeszédben adja elő. A király Heltainál ezek után utasítja a vitézt, építtessen házat az udvarban, hogy a szolgálatkész férfiú bármikor kéznél lehessen, míg viszont a német szövegben ez a lovag szolgálatba lépésének feltétele volt. Vitézünk a kolozsvári kiadásban még szerénykedik is: „*Igen hitvány helyre építet az házat*” — korholja szeretettel a király, mire ő: „*Igen jó helyen*

lészen itt”, mert vigyázhat, ki mikor és hová megy az udvarban. Felismerte tehát a gyanakvó és bizalmatlan uralkodó gyengéjét. Mindezek után csak természetes, hogy Heltai szerelmi kalandot kereső vitéze dehogys öli meg a titkos ajtót készítő kőművest; jól megfizeti és kész. És dehogys kell a kikapós menyecskét fenyegetni: „erősen ölelgették egymást és játszadozának egymással.”

Amikor a király a vadászatot felfedezi a gyűrűt, Heltai vitéze ezt is dialógusban tisztázza. Általában: Heltai, amikor csak alkalom kínálkozik, azonnal beszélgeti hőseit. A történet természetesebben folyik: a nagy vigalomra, amit hősiük honfitársainak tiszteletére ad, a király maga kívánczik-kíváncsiskodik el: „No, én is odamegyek és vígadok vélek.” Heltai vérbeli reneszánsz íróként olyan apróságokra figyel, mint a vadászat után a sarkantyú levetése, a lépcsőkön a sötét lépcsőházban botorkáló király, a férje közeledtére gyorsan az ablakba ülő és varnri kezdő királyné, a titkos átjáró fölé akasztott szőnyeg . . .

Heltai természetesen nem rendez esküvői jelenetet; mint a reformáció papja visszariad ettől a frivolitástól; nála a szerelmesek esküvő nélkül utaznak messzi földre.

Világos tehát, hogy Heltai, aki a latin és német nyelvű kiadásokban oly merev-változatlanul továbbörökített novellát megváltoztatta és korához, kora olvasóinak igényeihez és saját életfelfogásához idomította, a középkori és a hagyományos magyar írástudói eszmevilágból kilépve, *irodalmunk történetében elsőként talál ki és ír meg önállóan lélektani hitelű elbeszélő prózai mozzanatokot.* (Ebben az összefüggésben az 1566-os *Száz fabula* híres meséje, *A nemes emberről és az ördögről* is új megvilágításba kerül!)

Hasonlóan eredeti írói kezdeményezést figyelhetünk meg a *Vidua*-téma feldolgozásában:

Vidua német 1565

Volt egy lovag, ennek volt egy szép felesége, akit annyira szeretett, hogy rajta kívül senki más nem vágyott látni. Történt egyszer, hogy kockajátékot játszottak egymással, a lovag kezében kés volt és mikor a felesége dobott, ő a késsel megsértette az asszony kezét, ami vérezni kezdett. Ahogy a lovag ezt meglátta, a földre zuhant, mint akit főbe-kölintottak. Az asszony vizet öntött rá, hogy magához térjen. A férfi kinyitotta a szemét és így szólt: „Hozza hamar papot, mert meg kell halmom a feleségem vérenek miatta.” Amikor a szolgák ezt meghallották, szaladtak papért, hogy az hozza el a szentséget. De a lovag meghalt, mielőtt a pap megérkezett volna. Lett nagy jajveszkelés a házban és a városban a lovag miatt. A felesége keservesen sírt, senki sem tudta se megvigasztalni, se a sirást csillapítani, éjjel-nappal azt kiáltotta: „Jaj nekem, mit tegyek, most már férfi nélkül akarok maradni, házastárs nélkül, mint a gerlice, mely ha elveszíti párját sohasem keres magának másikat és fájdalomában még zöld ágra se röppen.” És nagy pompával eltemették a lovagot. Hogy pedig eltemették, az asszony ráomlott a sírra, ahonnan el akarták vezetni, de ő megesküdött, hogy soha onnan el nem megy, ott akar meghalni a férje iránti szeretetből. Barátai így szóltak: „Kedves asszonyom, sokkal többet használnál a lelkének, ha alamizsnát osztanál, ahelyett, hogy itt elpusztítod magad.” Felelte: „Ti gonosz tanácsadók, távol legyen

Heltai

Vala egyszer egy vitéz, kinek egy igen szép felesége vala, kit igen kedvel vala, annyira, hogy soha nem lehet vala nála nélkül. Lőn ezokáért egyszer, hogy kockát játszadozának egymással: és az asszonyiállat az kockát vetvén, az kezét ütö az késbe, mely az ura kezében vala, és vére kezdé járni az kezéből valamennyére. Látván ezt az vitéz, elijede és elhala: és mikoron elájult volna, az felesége vízzel megöntöze őtet, hogy esmét felébreszthetné. És mikoron szömeit megnyitotta volna, mondá: „Hamar hozzatok papot, mert ezennel meg kell halmom, hogy láttam az én szerelmes feleségemnek vérét.” És a szolga elfutamék a papért, hogy hamar eljönne és meggyóntatná az urát és Urat adna néki. De minekelötte visszatérne az szolga, meghala az vitéz.

És mikoron megholt volna az vitéz, nagy siralom és jajgatás lőn annak házában. És a vitéznek a felesége siratja vala az urát, mondván: „Jaj, én szerelmes és tekéletes uram, hová hagyál engemet szerelmes szüvem? Meggyek? Soha nem házasulok én immár. Olyan lések, mint egy görlice, mely, mikoron a társa meghal, soha annakutána másal nem társalkodik. És soha zöld ágra nem ül, hanem mindéltig aszú ágra az nagy bánatnak miatta.” És mikoron eléggé siratták volna az megholt vitézt, nagy tisztességgel eltemették őtet. És mikoron immár eltemették volna őtet, a koporsóra ledőle az felesége és mondá: „Jaj szüvem, nagy szeretetből meg-

tőlem, hogy elhagyjam ezt a helyet, hiszen ő az én szerelmemért halt meg." Hogy a barátai ezt hallották, egy kis házat építettek a sír fölé és minden szükséggel ellátták, majd rázárták (az ajtót) és elmentek. Szokás volt abban az időben, ebben az országban, hogy ha egy gonosztevőt megfogtak, akit halálra ítélték, az ispánnak fel kellett fegyvereznie magát, hogy egy éjen át saját testével őrizze a gonosztevőt (tetemét), mert ha ellopják, az ispán is elveszítené meggyéjét, élete pedig a király kegyétől függene. Történt pedig, hogy azipán, amikor a lovagot eltemették, másvalakit megfogtak és felakasztottak. Az ispán felfegyverzi magát a törvényt szertart és ment az akasztófához. Hideg volt és arra gondolt, hogy belehal, ha nem melegedhetik fel; s ekkor a sír felé nézett és fényt pillantott meg az asszony kamrájában. Odament a temetői asszonyhoz és bekopogtatott. Az asszony megkérdezte: „Ki az?” Azt mondta: „Kedvesem, én az ispán vagyok, a te földid és keservesen megfagyok.” Az asszony így szólt: „Félek, hogy ha beengedlek, valami illetlent („Ocha Lentz”) találssz mondani.” Mondotta: „Asszony, ígérem, hogy semmi olyant nem mondok, ami neked ne tetszenék, mert tudom és más népektől is hallottam hogy te egy jámbor asszony vagy, aki férje iránti szeretetből itt akar meghalni.” Akkor az asszony beengedte a férfit, aki megmelegedik. Utána ezt mondja: „Ó, kedves asszonyom, ne vedd rossz néven, ha egy kicsit beszélgetek veled.” Felelte: „Szívesen meghallgatlak és felelek is rá, ahogy tudok.” A férfi így szólt: „Asszonyom, te szép nő vagy, jobban tennéd, ha házadban laknál és alamizsnálkodnál Isten tetszésére és férjed javára, semmint hogy itt vagy és bánattal-fájdalommal elemészted magad.” Az asszony így válaszolt: „Ó, ispán, ha tudtam volna, mit fogsz mondani, nem engedtelek volna be. Azt mondom neked, amit a többieknek is, hogy te nem tudod, engem a férjem annyira szeretett, hogy egy kis vérem miatt halt meg, ezért akarok én is őérette itt meghalni.” Ahogy az ispán ezt meghallotta, köszönt és visszalovagolt az akasztófához. De onnan a tolvajt ellopták, amitől meghűlt ereiben a vér és így szólt: „Jaj nekem, szegénynek, elveszítettem minden javamat és életem is a király kegyétől függ. Vajon hol kereshetnék tanácsot? Itt van ez az asszony a temetőben, akitől jövök, tőle kérek tanácsot.” Vissza-ment tehát és bekopogtatott. Az asszony megkérdezte: „Ki az?” A férfi így szólt: „Én vagyok az ispán, valamit mondanom kell neked.” Erre az asszony kinyitotta az ajtót. Amikor belépett, ezt mondta: „Ó, kedves asszonyom, tanácsodat kérem. Tudod, milyen törvény van az országban. Míg én itt voltam nálad, hogy fölmelegedjek, azalatt a tetemet ellopták az akasztófáról. Ezért

hóltál, látván az én véretem: én is meghalok érőtted és e koporsóról el nem megyek.” Mondának az ő rokoni: „Mit veszedél? Jöjj haza, és az szegényeknek adj alamizsnát az jámbornak lelkeért. Avval többet használzs, hogy nem itt való léteddel.” Felelé az asszony: „Átkozott tanácsok vagytok. Hogy-hogy mehetnek el az én szüvemnek koporsójától, ki énhozzám való szeretetiből megholt, látván az én véretem?”

Mikoron ezt az ő nemzetsége meghallotta volna, mondának néki: „No, ha egyebet nem művelsz benne, ime ide az cinteremre házacskát csinálunk, lakjál itt remete módra, és mi gondodat viseljük, és mindenképpen eltáplálunk.” És eképpen házacskát csináltának oda néki az cinterembe és abban marada.

Vala pedig az üdőben olyan törvény az országban, hogy mikoron valami gonosztevő embert halálra ítélnék vala, mint az lopókat az akasztófára: tehát a hispánnak kell vala az felakasztott embert az akasztófán egy hétig őrizni. Ha pedig nem jól őrzi vala, hogy addig ellopják vala az felakasztott orvot az akasztófáról: tehát az ispánnak mind feje, mind jószága elvesz vala miatta. Lőn pedig azon a napon, mikoron eltemették az vitézt, hogy egy orvot is felakasztának. És az napon igen erős és hideg üdő vala. ESTVE, MIKORON BESETÉDETT VOLNA, AZ HISPÁN FORGOLÓDIK VALA AZ AKASZTÓFA KÖRNYÜL PÁNCÉLJÁBA ÉS SISAJKÁBA ÉS IGEN DIDEREG VALA AZ ERŐS HIDEGBEN. VÉGRE MONDA: „BIZONY EZT MEG NEM ÁLLHATOM: ÁM OTT EGY VILÁGOT LÁTOK, ODA-MEGYEK FÜTEZNI.”

És mikoron mind az világ után ment volna, végre juta az cinteremre az kis házocskához, ahol az eltemetett vitéznek özvegye kesereg vala. És zörgetni kezdé az hispán. Mondá az asszony: „Kicsoda zörget?” Felelé az hispán: „Én vagyok. Kérlek az Istenért, bocsáss be. Mert ezennel meg kell halnom, oly igen fázom.” Mondá az asszony: „Nem bocsáthatlak be, MERT ÉN IMMÁR APÁCA-MÓDRA LAKOM ITT.” Mondá ez: „Tisztelendő asszonyom, nyisd meg, mert én vagyok az nemes ember, az hispán, AZ TÚ SZOMSZÉDOTOK.” És az asszony megnyitá az ajtót és bécaságát az hispánt. És mikoron megfütezett volna, beszélteni kezdé az asszonnyal és monda: „Szép szömély vagy, asszonyom, és házasságra méltóbb volnál, hognem mint apácáságra. Mikoron ember férfiúra találnál, EGYNIHÁNY GYERMEKEKET HOZHATNÁL EZ VILÁGRA. Jobb volna ezokáért, hogy ennek az apácáságnak békét hagynál.” Felelé az asszony: „Hispán uram: ha én ezt tudtam volna, hogy így kezdenél engemet tanácsolni, bezzeg be nem jöttél volna az ajtón. Nem kell énnékem

Isten szerelmére kérek, adj nekem tanácsot, szegény embernek." Az asszony így szólt: „Sajnálám, hogy a törvény értelmében javaidat és életedet elveszíténéd, ezért tanácsot adok neked és azt fogadd meg. Tetszenék-e neked, hogy engem feleségül végy?” Az ispán azt mondta: „Nagyon is tetszenék, jót cselekszel azzal, hogy egy szegény ispánt óhajtasz.” Így szólt az asszony: „Megígérem, hogy senki más nem fogok szeretni, csak téged. A férjemet, aki az irántam való szeretetébe halt bele, tegnap ide temették; vedd őt ki (a sírból) és akasszad a tolvaj helyére.” A lovag így szólt: „Ezt én szívesen megteszem, asszonyom.” Kinyitotta a sírt, kivette a halott lovagot. És ezt mondta: „Rosszat sejték. A lator szájából hiányzott két felső foga, ha tehát a testet fogastul találják, azt mondhatják, ez nem az.” Mondta az asszony: „Kedves emberem, fogj egy követ és verjed ki a fogát.” Mondta a férfi: „Kedves asszonyom, ez sok nekem, mert amíg élt, jó pajtásom volt, így hát nehezemre esne vele most így elbánni.” Azt mondta a nő: „Akkor hát én teszem meg helyetted.” Azzal fogott egy követ, és kiverte (a tetem) fogait. És azt mondta: „Most már nincs neki.” A férfi így szólt: „Még valamitől tartok. A latornak sebes volt a feje, és hiányzott mindkét füle, ha meglátják, azt mondhatják, ez nem az.” A nő ezt mondta: „Húzd ki kardodat, és ejts sebet a fején.” Így szólt a férfi: „Ments fel ez alól.” Szólt az asszony: „Add ide a kardot, majd én megteszem.” Azzal fogta a kardot és megtette maga. Aztán így szólt: „Most már nyugodtan felakaszthatod.” Felelte a férfi: „Még valamitől félek. A latornak nem volt monya.” Mondá az asszony: „Akkor vágd le neki.” A férfi arra kérte, tegye meg ezt helyette. Azt felelte: „Majd én magam megteszem.” És levágja a holttest ivarszervét és a kutyáknak veti, hogy felfalják. És azt mondja: „Most már felakaszthatod.” Fogták a holttestet és felakasztották a bitófára. Aztán visszament az asszonnyal az ispán. Akkor azt mondja az asszony az ispánnak: „Ó, egyetlen szerelmem, immár megszabadultál, ideje hát, hogy nyilvánosan nőül vegyél a templomban.” Az ispán ezt mondotta: „És én még megfogadtam Istennek, hogy rajtad kívül más asszonyt nem akarok feleségül venni, amíg csak élek! Ó, te legnyomorultabb minden asszonyok között, ki az ördög kívánna téged feleségül! A lovag a te szerelmedért halt meg, és te irgalmatlanul felakasztottad. Kinek kellesz te? Soha többé nem fogsz ilyesmit művelni!” Azzal kivonta kardját és levágta a nő fejét.

senki házassága, egy férfiú sem hál énvelem soha, meghehdi, hogy immár befédve tartom köldekeimet. INKÁBB AKAROK SZÖRNYŰ HALÁLLAL MEGHALNI, mint megholt az én jámbor vitézem az ő énhözám való nagy szeretet miatt, hogynem mint valamely férfiúval akarnék közesködnem.”

Mikoron ezokáért az hispán megfűtezett volna, megköszéné az asszonynak és esmét az akasztófa felé méne. És mikoron az akasztófa alá jutott volna, látá: tehát ellopták az akasztott embert! És elijede, mert tudta vala az országnak erős törvényét. ÉS ALÁ-FEL BALLAGA, ÉS NEM TUDA MIT TÖNNI. Végre esmét az cinterembe méne, és bekívánkozék az nemes apácahoz. És mikoron megértötte volna, hogy az hispán volna, mindjárást megnyitá az ajtót és bébocsátá. És mond az ispán: „Tiszteleendő asszonyom. Nem jól jártam. Soha nem tudom, mit műveljek: mert ellopták az akasztott embert. Tudod pedig, mely igen erős törvény vagy az országban: fejembe és jószágomba jár. Kérlek tégedet, szerelmes asszonyom, adj jó tanácsot, mit kelljen művelnem.” AZ NEMES APÁCA MEGSZÖMLÉLE AZ HISPÁNT, ÉS LÁTVÁN, HOGY JELES NYAKAS FÉRFIÚ, ÉS IGEN SZÉP SZÖMÉLY VOLNA, OTTAN GERJEDNI KEZDE AZ SZÜVE HOZZÁ, és mondá neki: „Jó tanácsot adhatnék, és könnyen megszabadulnál: de ingyen nem mondom az tanácsot.” Monda az hispán: „Mind aztévd lészek, azmit kívánsz tőlem, csak jelentsd meg tanácsodat, hogy el ne vesszek.” Mondá az apáca: „HA TUDNÁM, HOGY JÓ SZÖRSZÁMOD VOLNA AZ KÉK VÁSZONBA, TEHÁT HOZZÁD MENNÉK. Ha ezokáért azt ígéred, hogy elvéeszes engemet, tehát megmondom az tanácsot.” Mondá az nemes ember, az hispán: „HADD PRÓBÁLJUK MEG ELŐSZER; ANNAKUTÁNA BÁTOR.” ÉS AZ NEMES APÁCA MEGPRÓBÁLÁ AZ HISPÁNT. ÉS MIKORON EGY JÓUDEIG MEGPRÓBÁLTA VOLNA, MÓNDA AZ HISPÁNAK: „SZÜVEM-LELKEM, ez az tanács: jere, megnyissuk az én eltemetett vitézemnek koporsóját, és vidd el az testet, és kösd az akasztófára. ÉS AZ EMBEREK AZT TUDJÁK, HOGY AZ ORV, MELYET FELAKASZTOTTANAK VOLT. ÉS EKÉPPEN MEGMENEKÜDEL.” Mondá az hispán: „Jere bátor, jó léssen.” És elmenének, és megnyiták az koporsót, és kivévk az testet. De mondá az hispán: „MEGESMERIK? HOGY NEM AZ ORV: mert egy újjon(nan) vágott seb vala az orcáján, ennek pedig nincsen.” Mondá az nemes apáca: „Vágj egy sebet mindjárt az arcán.” Felelé az hispán: „Bizony, általlom ezt művelni, mert ez jámbor igen jó szomszédom és jeles barátom vala.” MÓNDA AZ APÁCA: „ADD IDE AZ SZEKERCÉT.” És fogván az szekercét,

nagy sebet vága az holttestnek az orcáján. Mondá esmét az hispán: „Füle sem vala az orvnak.” És az apáca mind az két fülét elmetszé az urának. Mondá esmét az hispán: „Monya sem vala.” És az apáca megfogá az kést, és elmetszé urának mind az két monyát. Annakutána felvév az hispán az vitéznek testét és az akasztófára felköté. **ÉS AZ EMBEREK LÁTVÁN AZ AKASZTÓFÁN AZ HOLTTESTET, MIND AZT TUDJÁK VALA, HOGY AZ ORV VOLNA; MÁGA AZ NEMES VITÉZNEK TESTE VALA. EGY HÉT MÚLVA MÉNE AZ HISPÁN ESMÉT AZ APÁCÁHOZ, ÉS AZ APÁCA NAGY ÖLELGETÉSSSEL FOGADÁ ÖTET BE. ÉS AZ HISPÁN IGEN MEGKÖSZÖNÉ NÉKI AZ JÓ TANÁCSOT, MELYEL MEGMENEKÖDETT VOLNA. ÉS MONDA AZ APÁCA NÉKI: JÓ HISPÁN URAM! HADD PRÓBÁLJUK MEGIS EGYSZER AZ KÉK VÁSZONBELI SZÖRSZÁMOT.” ÉS ÚJONNAN MEGPRÓBÁLJÁK.** Egy jó üdő múlva, mikoron eléggé próbálták volna, mondá az apáca: „Jere immár az paphoz, hadd esküdjünk egymással. Mert ég alatt nincsen, kit oly igen szeressek, mint tekegyelmedet.” Felelé az hispán: „Bizony én meg nem esküszöm veled. MERT HA SZINTE MOSTAN SZERETSZ EZ PRÓBÁLÁSÉRT, DE EZ AZ SZERETET NEM LÖNNE ÁLLANDÓ: mert azelőtt is igen szeretted vala az nemes vitéz uradat, az én jámbor szomszédomat, de hamar elfeledkőzél arról. Sőt arculvágád, mind az két fülét és monyát elmetszéd. **MARADJ EZOKÁÉRT ITT, SZENT APÁCASÁGÓDBAN.**” ÉS ELMÉNE.

ÉS HAT HOLNAP MÚLVA DAGADNI KEZDE NEMES APÁCAASSZONYNAK A HASA. ÉS A TIZEDIK HOLNAPRA SZÉP KETTŐSEKET HOZA AZ VILÁGRA. ÉS PÉLDA LÖN MINDEN EMBEREKNEK, MELYBŐL MEGTANULHATJÁK, MELY IGEN TEKÉLETES ELMÉJŰEK LEGYENEK AZ ASSZONYNÉPEK. ÉS MELY IGEN ÁLLHATATLANOK LEGYENEK AZ Ő IGÉRETEKBEN, VÉGEZÉSEKBE ÉS MINDEN DOLGOKBAN.

Heltai kerüli a véres, erőszakos jeleneteket. Az oly képmutatóan elíratott férj tetemének megcsönkítésát Heltai sokkal tömörebben, izlésesebben adja elő és az özvegy sem bűnhődik halállal; egyszerűen nevetségessé válik, kiderül képmutatása: „*hat holnap mulva dagadni kezde . . . a hasa . . . és szép kettőseket (ikreket) hozza az világra.*” Heltainál az özvegyben csak másodlagos gondolat a házasság, mint a póruljárt ispán megmentésének feltétele; benne a természetes szerelmi gerjedelem az első: „*Ha tudnám, hogy jó szörszámó volna az kék vászonba, tehát hozzád mennék.*” Az ispán is hasonlóan gondolkodik: „*Hadd próbáljuk meg először . . .*” Az ispán érvelése is emberibb, korba illőbb, lélektanilag hitelesebb, mint a latin és német változatok vad bosszúja: „*Bizony én meg nem esküszöm veled. Mert ha szinten mostan szeretsz ez próbálásért, de ez az szeretet nem lenne állandó . . . maradj ezokáért itt, szent apácáságodban.*”

Heltainak ezeket a jóízű megnyilatkozásait általában asszonyellenességnek szokás elkönyvelni, így ítéli meg Waldapfel is és nyomán mások. A látszat valóban ez. Más helyütt is vannak olyan kifakadásai, betoldásai, melyek emellett szólnak: a *Puteus* novellában például (A kizárt férj) egyetlen német nyelvű mondatot így variál:

Puteus német 1565

Heltai

Vagyis mindig a kurvák akarnak a legjám-borabbaknak látszani.
(Wendel Rihel 1549-es kiadásában ez a mondat még nem szerepel.)

De a felesége, az undok fertelmes kurva, az vala az jámbor és ártatlan. Mert mindenkor így jár, hogy mentől nagyobb parázna és kurva az asszonyom, annál inkább hányja jámborságát és nem akarja a nevet viselni. Szép kívül az piros alma, de ha megmetszed, belől megrothadott, etc.

Az *Amantes* novellában, amikor egy feleség arra beszél rá férjét, hogy éjszaka engedje be hozzá a bekéredzkedő katonákat, mert azokat megölhetik és kirabolhatják, ennek a Heltai-mondatnak egyáltalán nincs német (vagy latin) megfelelője:

„Ők pedig nem hálnának vélem, mert az vitézek erős legények és nyakasok, és nem győzném őket farral, etc.”

Ugyanitt Cleophas mester így oktatja Ponciánus császárt, s ez is Heltai eredeti betoldása:

„... holott felségednek tudni kellene, hogy egy asszonyállat egy óráig száz hazugságokat tudjon gondolni, és annakfelette ölkötásra háromszáz álnak családságokat.”

Ez az „asszonyellenesség” azonban sokkal bonyolultabb és a kor társadalmi viszonyaiból sokkal inkább folyó, semmint első pillantásra gondolhatnánk, és mint ezt elintézni szokás. Ha bele is játszanak ezekbe a fanyar-gúnyos megjegyzésekbe Heltai netáni személyes tapasztalatai, a lényeg mégis több, mint pusztán „asszony-ellenesség.” Inkább arról van itt szó, hogy Heltai a XVI. századra a középkorhoz képest már jócskán átalakult társadalom helyzetét rögzíti: az asszony, főleg a polgári családban és háztartásban, de a háborúskodások és a férj egyéb hosszas távollétei miatt a nemesi-főnemesi családban is sokkal nagyobb, sokkal kezdeményezőbb, nemegyszer meghatározóbb szerepet kapott, mint amivel régebben rendelkezett. Az asszony a férfvál egyenrangú társnak tekinti magát, s ha ezt a férj nem tűri vagy nem veszi tudomásul, az asszony ezt furfanggal — legtöbbször egy másik férfit eszközül használva — és testi varázsát latba vetve érvényesíti. Hogy a kor magyar nemesi asszonyai milyen önállóan intézkedtek, mekkora gazdasági és szellemi kezdeményező erőket képviseltek, milyen függetlenséget élveztek, arra számtalan példánk van Ungnáné Losonczy Annától — (viszonya Balassival, majd megözvegyülvén Balassi kikoszorázása és számító férjválasztása) — a Bornemiszapártfogó asszonyokig, kiknek önállóságát a semptei prédikátor előszavai jól érzetik. Nem is szólva arról, hogy ezek a nők megtartották leánykori nevüket, s máig így élnek a köztudatban. Heltai asszonyai tehát nem véletlenül kezdeményezőbbek, mint a korábbi társadalmi állapotot őrző német (és latin) Ponciánusok hősnői.

De közrejátszik itt még valami. Feltűnő, hogy Heltai milyen kifogyhatatlan leleménnyel színezi-gazdagítja a Ponciánus szerelmi jeleneteit. Olyan gazdag és életszerű szerelmi szókincs van, ami mellett a német változat szóhasználata szürke és egyhangú. Ha ezt a tényt egybevetjük a kor más magyar irodalmi emlékeivel, Bornemisza utalásaival, Balassi verseivel, főleg pedig pásztorjátékával és annak előszavával, valamint Klaniczay Tibornak ezekhez fűzött megállapításaival,¹¹ akkor csak megerősítve látjuk Balassi kijelentését:

¹¹ KLANICZAY Tibor: *Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961. „A szerelem költője” című fejezet általában és 233 sköv.

„Mert azmi az szerelmet illeti, azt Magyarországon immár régen annyira felvették, úgy eltanulták, s úgy követték mind titkon s mind nyilván mindének, hogy sem az Olaszok nagyobb okossággal, sem Spanyolok nagyobb buzgósággal nem követhetik . . . mostani időben nincs semmi nemzet, ki többet szenvedjen s mielőtt s nagyobbat ki szerezzen szeretőjeikért, mint az Magyar nemzet. Mert tudok olyanokat, kik házastársok előtt sem tagadták szerelmeket, sőt megmondozták, hogy ők . . . sem az Istent, sem az lelkeket, sem gyermekeket, sem életüket, sem tisztességeket, sem nemzeteket, sem hirt, sem embert nem tekinthetnek az ő szerelmekben, hanem mindezeket hátrahagyván, az ő szeretőjüket kell szeretniük . . . Péter pap is megírta az Kisértekekről irt könyviben ezelőtt egynéhány esztendővel, mint merőlt el az magyar nemzet az szerelemben.”¹²

Íme, mely szavakkal csábítja a némaságot fogadott ifjú Diocletianust a császárné (mivel ezúttal nem a tartalmi összefüggések áttekintése a lényeg, hanem a stílus: a német szöveget eredetiben is idézzük):

Mein Herzliebster, ich hab vil gehört von deiner schöne, binn nun der innen worden und sihe den mit meinen augen den mein seel von herzen begert. O du liebster Diocletiane, du solt wissen das ich mit deinem Vatter geschafft hab das er nach dir geschicket hat darumb das ich freud und wollust mit dir haben möcht Darumb sage ich dir on zweifel das ich von der liebe wegen die ich zu dir habe, mich selber keusch gehalten hab, darum nur, das sie dir zuteyl wurde, und darumb so rede mit mir, so wöllen wir gar lieblichen und schön beyeinander schlaffen . . . O, du guter Diocletiane, du bist ein halb teyl meiner seel und redest du nit mit mir, auch erzeygest mir kein zeychen der lieb? Nur rede mit mir, dann ich bin bereyt zu dein beger und ist es das mir deine gunst nicht werden mag, so muss ich sterben.

Magyarul:

Szívem szerelme, sokat hallottam szépségedről, amit most megtapasztaltam és szemeimmel láthatom azt, akire lelkem szívemből vágyott. Ó kedves Diocletianus, tudd meg, hogy én intéztem el apáddal, hogy érted küldjön, s így örömet és gyönyört lelhessek benned. Ezért kétség nélkül mondhatom, hogy irántad érzett szerelmemben szízen őriztem meg magam, csakhogy az egyedül a tiéd lehessen, szólj hát ezért hozzám, szeretkezzünk és szépen aludjunk együtt. . . . Ó, te jó Diocletianus, te lelkemnek fele vagy és mégsem szólasz hozzám, mégsem adod szerelmed tanújelét? Szólalj meg nekem, és én akkor kész vagyok megtenni, amire vágyakozol, de ha nem kapom meg tőled ezt a gyönyört, akkor meg kell halnom.

Heltai:

Én szívem és lelkem: sokszor hallottam a te szépséged felől: mostan pedig ugyan szömemmel látom. És nagy gyönyörűségem vagyon ebben, hogy szömeimmel immár azt meglátom, kit azelőtt szívem szerint megkértantam. Szívem Diocletiane: úgy értsed, hogy én birtam az atyádat rá, hogy tégedet hazahívasson: ezt pedig csak azért műveltem, hogy az én tehozad való kívánságomat bételjesithessem, VELED JÁTSZÓDHASSAM AZ VENUS JÁTEKÁT. MEGHOLTAM VOLNA AZ NAGY SZERELEMNEK MIATTA, HA HAZA NEM JÖTTÉL VOLNA, szólj ezokáért énnekem, és mindjárt az ágyban kezdjünk az játékhoz . . . Én édes szeretőm, szerelmes Diocletiane, szívemnek fele: Miért nem szólasz énnekem? Miért nem jelented vagy csak egy beszéddel is hozzám való szerelmedet? Kérlek, szólj énnékem: lám, én kész vagyok minden akaratodat megművelnem. Ha megvonszod magadat tőlem, mindjárt meg kell halnom.

Mint láthatjuk, Heltai ahol csak lehet, bővíti, drámaivá és érzékibbé forrósitja a szerelmi párbeszédet. Ahol csak teheti, az ilyen mozzanatokot mindig kiszínezi:

sie zeyget im ir herz und brüst bloss. Megnyitá kebelét és megmutatá néki az két
(megmutatja neki szívét és fedetlen keblét) fejér almát.

¹² Gyarmati Balassa Bálint Szép Magyar Komédiája, Bp. 1960. 22.

nimb war meines schönen leibs.
(vedd észre szép testemet)

Ne utáld meg az én szép fejér testemet.

Sag mir, du liebe frau, was gebricht dir?
(Mondd meg nekem, kedves asszonyom, mi bánt?)

Mi lele, kérlek, szerelmes feleségem, mi lele?

Ach frau!

Szerelmes galambom

A „Tentamina” novellából:

darumb gewan sie ein andern lieb

Elhányá ezokáért az ifjú menyecske az csépet és más ifjú nyakos deák után veté magát és azt kezdé szeretni.

Ennek a mondatnak nincs is német nyelvű megfelelője: „Minekutána eléggé csókolgatták volna egymást . . .”

A „Medicus” novellából:

Der künig von Burgundia heim kam zu
meinem herren; der beschlieff mich und von
dem muss ich das kind haben.
(A burkus király látogatta meg uramat;
elhált velem, tőle kell, hogy legyen a gyerek.)

A Burgundiai Herceg jött vala egyszer
uramhoz az királyhoz: az veté magát mellém
és EGYNÉHÁNYSZOR NÉZE A SZŐ-
MEMBE. Attól fog az gyermek lenni.

A már idézett *Amantes* novellából:

gieng zu ir ins hauss, redt mit ir von unordent-
licher lieb.
(Bement hozzá a házba és illetlen szerelemről
beszél vele.)

És ottan felgerjede az ő szüve: És felméne az
házba hozzája és trécselni kezdé véle AZ
ADÁMNAK DOLGAI FELŐL.

Hosszan sorolhatnánk a példákat. Vénus játéka, Adámnak dolgai, egymás szemébe nézés mint a szeretkezés körülírásai, a női keblek, mint két fejér alma — (különben már a *Béla király és Bankó lánya* címen ismert verses széphistóriából ismert fordulat, de a többi kifejezés is előfordul kortársak műveiben) — az egész novellafüzér Heltai-féle átdolgozása teli van egy gazdag, változatos, érzéki, a szerelmi gyönyört nagyra értékelő nyelv szófordulataival. S ha újra hangsúlyozzuk, hogy mindezt egyetlen német (vagy latin) feldolgozása sem ismeri ilyen bőségen: mindenképpen elgondolkoztató jelenség!

A magyar reneszánsz próza két kiválósága — két lelkész! — az előttük fekvő, mintául szolgáló fordított—átdolgozott—felhasznált szöveghez képest merészen, szinte vakmerően kezeli a szerelmi élet helyzeteit, fordulatait, szókincsét; a szerelem még az önmagát szerzetesi szigorral fegyelmező Bornemisznál is alig fékezhető, nagy gyönyörűséget adó, elemi erő, gondoljunk csak számtalan apró megfigyelésére, melyeknek a *Vitae Patrum*ban vagy a melanchtoni *Közhelyek*ben nyomuk sincsen. És gondoljunk önvallomásaira. Mondhatnánk persze, hogy miféle szenzáció ez Aretino és Navarrai Margit századában, s ez a közvetítés helyénvaló lenne, ha Heltai, Bornemisza vagy Balassi említett megnyilatkozásait hozzájuk mérnénk. Mi azonban nem ezt tesszük, hanem műveiket, ez esetben Heltai Ponciánusát a mintaképhez, nevezetesen a német polgársághoz, kereskedőkhöz, iparosokhoz, deákokhoz szóló *Volksbuch*-hoz hasonlítjuk, s egyáltalán: azoknak a többnyire német lelkészeknek műveikhez, amelyeket ők németül vagy latinul olvastak s akiket ideálnak tekintettek. Hozzájuk képest a két magyar lelkész-író sokkal felszabadultabban hirdeti a szerelmet, s így a szó szoros értelmében hidat vernek az északi reformáció és az olasz reneszánsz között. Heltai Ponciánusában a szerelem végeredményben mindig a szabadság, a szabad döntés jelképe; a gyönyör, az élvezet tudatos vállalása.

2

Von vntrew der wey- ber / schöne gleichnussen der sie- ben Weisen Meyster.

Wie Pontianus der Keyser zu Rom
seinen sun Diocletianum den sieben weisen Meystern
befilcht / die sieben freien Künst zu lehren. Vnd wieder selbig hernach
durch vntrew seiner stieffmutter sieben mal zum galgen gefürt
aber allweg durch schöne gleichnussen der Meyster vom
todt erredt / ein gewaltiger Keyser zu Rom ward.
Lustig vnd nützlich wider der Weiber
vntrew zu lesen.

Getruckt zu Strassburg / bey Wendel Kibel.
Anno M. D. xlii.

ein webers reichs mit beraubt / noch inn mindern ehren
gehalt / vnd zu gleicher weis als der sun der einem vater
er ehre / vnd er indoch ins mer gewoiffen hat. Der
Keyser sprach / Ach mein lieber sun / du hast mir das aller
schönst beispil gesagt / das ich nie gehört hab / ich will
nu fürbaß mein reich dir ganz vnd gar vbergebē. Der
sun sagt / wir sollent nun fürbaß das recht sprechen wis
der die Keyserin. Der Keyser hieß die richter bald ein
sentenz darumb sprechen. Die richter antworten / Der
Keyser was bediffen jr rechts / wen jr selbs müssen ver
sehen / tödten sie nun. Also ward die Keyserin gebunden
ein roß hinden an den schwanz / züm galgen geschleiff
et / vnd daran gehencket / darnach wider her ab genum
men vnd in ein feur verbrennt. Vnd der Keyserin hü
ward auch züm todt verurteilt / vnd ward jm ein glied
nach dem andern vom leib gehawen. Also ward die nie
ng des volcks auß der massen fro / das man sollich ge
richt vber sie hatt lassen gahn. Darnach gar balde
starb der Keyser / vnd regierte sein sun Diocletianus an
seiner statt / vnd seine sieben weisen meyster bey jm / die
hiele er gar schon in grossen ehren / das jm jederman
wol darumb sprach / Aber sunst war en ein tyrän / durch
schret mit Maximiano die Christen zwenzig jar
darnach im acht vnd sechzigsten jar
ward ihm vergeben / vnd starb.

Getruckt zu Straßburg bey
Wendel Rihel.

Anno. M. D. xlix.

Die Siben wei- sen Meister.

Wie Pontianus / der Keyser
zu Rom / seinen Son Diocletianum
den siben weisen Meistern beffleht / die siben
freyen Künst zu lehren. Vnd wie derselbig hernach
durch vnereuw seiner Stieffmutter / sieben mal zum Gal-
gen geführt / aber allweg durch schöne Gleichnissen der
Meister von dem Tod errettet / ein gewaltiger Key-
ser zu Rom wurde. Sehr lustig vnd nützlich wie
der der falschen Weiber Vn-
ereuw zu lesen.

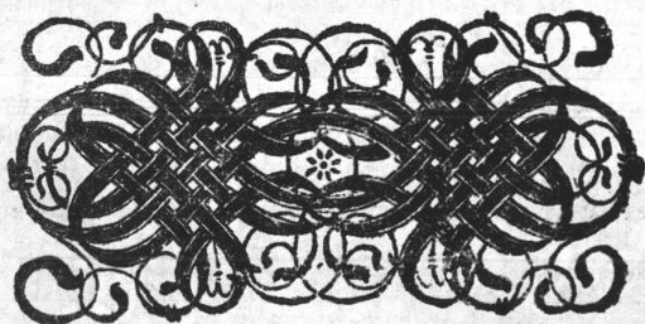

M. D. LXV.

Von der Weiber Vntrew.

nus an seiner statt/ vñ seine sibben Weisen Meis-
ter bey jm/ die hielte er gar schon in grossen eh-
ren/ das jm jedermann wol darumb sprach. A-
ber sonst war er ein Tyrann/ durchechtet mit
Maximiliano die Christen zwenzig jar/dars
nach im acht vnd sechzigsten jar
ward jm vergeben/vnd
starb.

. 2 v

Gedruckt zu Franckfurt
am Main/ durch Georg Raben
vnd Weygand Hanen
Erben.

Általában elmondhatjuk, hogy Heltai stílusa hajlékonyabb, elevenebb, mozgalmasabb, láttatóbb, irodalmilag-művészileg sokkal értékeesebb, mint a mintául szolgáló — (és egyáltalán: mint az 1570-ig kiadott) — német nyelvű Ponciánusok stílusa. Ehhez a stílushoz járul Heltai már említett társadalomábrázoló érzékenysége; az ő Ponciánusa nem a középkori Európának, hanem a XVI. századi Magyarországnak tükrö.

Lássunk e fejezet rész lezárásaként egy eddig nem említett novellát, mely Heltai összes eddigi felsorolt erőit és egyéni sajátosságait hordozza. A „Puteus” (A kizárt férj) néven nyilvánított elbeszélés arról szól, hogy egy kikapós menyecskét férje kizár a házból, de a furfangos asszony követ dob a kútba, ily módon elhitetve a házban tartózkodó és az éjszaka sötétjében az ablakból nem jól látó férjével, hogy öngyilkosságot követett el és a kútba ugrott; a rémült férj lelkifurdalástól gyötörtén kiszalad a házból, az asszony a nyitvahagyott kapun besurran, s most már ő zárja ki felszarvazott férjét. Jön az éjjeli őrség, és a megszegyenült férjet, mint aki nyilván bordélyházban tekergett, büntetésül kalodába zárják. Nagyot kacag ezen fiatal felesége . . .

Tanulmányozzunk néhány részletet:

Als derselb ritter alt war, da mocht er nit mitt seinem weib schimpffen, als sie gern gehabt hette. Darumb gewan sie einen andern lieb . . .

(Mivel ez a lovag öreg volt, nem tudott úgy nekigyürkőzni az asszonynak, amennyire az szerette volna. Ezért másvalakit kezdett szeretni.)

Warff sie den stein in den brunnen dass es wol plumpfft . . . da stund die frau neben der thür.

(Bedobta a követ a kútba, hogy csak úgy puffant . . . és már ott is állt az asszony az ajtó mellett.)

O, du verfluchter Ritter, warumb stehest du umb diese zeit da aussen, hast du nit genug an meinem leib?

Warumb gehstu die nacht deinen huren und lestest mich einig ligen.

(Ó, te átkozott lovag, miért állasz ilyenkor odakünn, nem elég neked az én testem? Miért mész éjszaka a kurváidhoz, miért hagysz engem egyedül feküdni?)

A „du musst daussen bleiben” — (kint kell maradnod) — kifejezés a német változatban kétszer fordul elő; Heltai mindkétszer másként „fordítja”, azaz dolgozza át a mondatot; ez is olyan jelenség, melyet az egész Ponciánusra nézve általánosan jellemzőnek tekinthetünk. Először ezt írja Heltai a „kint kell maradnod”-ra: „*De bezzeg ott künn fütezéll . . .*”; másodszer pedig: „*Bezseg ott künn maradsz . . . úgy kell parázna kabalának . . .*”

Mint látható, az asszony itt is furfangos kezdeményező, férjével magát egyenrangúnak tekintő ember; a szerelmi élet kifejezései itt is változatosak — („nem vitézkedhetik vala az ő ifjú feleségével”); a cselekmény mozgalmas, dialógusokra bontott, jól motivált. Kitérő a kútba dobott kő leírása — („nagy buborással béések az vízbe”) — és a menyecske bemutatása, amint „lassan a sötétben az ajtó mellé a falhoz” húzódik. Remeklés a magát biztonságban érző asszony nagyszájú szitkozódása; valóban, mintha csak egy kolozsvári fehérszemély szóáradatát hallanánk.

Miérthogy pedig ez nemesember immár koros és eltévedett vala, NEM VITÉZKEDHETIK VALA AZ Ő IFJÚ FELESÉGÉVEL annak kívánsága szerint: ennekokáért egyéb férfiaknál kezdte kereskedni.

Azonnal béveté az nagy követ az kútba, mely nagy buburással béések az vízbe. És lassan az setétben az ajtó mellé voná magát az falhoz.

Vaj hitván vigyor, mit jársz ott kinn ilyen időben? Mit keressz? Nem elégszel-é az én szép fejr testemmel, hogy mégis kurválkodni mész odaki? Itt hagysz engemet egyedül ágyamba, te pedig ott cédérködöl alá s fel az kurváknál?

Mondanunk sem kell, hogy ez a fordultatos elbeszélésmód nemcsak a példaként kiszemelt novellákra, hanem Heltai munkájának egészére jellemző. Mivel tanulmányunkban nem elemezhetjük sorról sorra az egész könyvet — (ez egy kritikai kiadás feladata lenne) — elégedjünk meg az *Amanites*-novella egyetlen mondatának felidézésével: az éjjeliőr szükségét végzi, s mire visszatér a tábortűzhöz, ott véli találni azt a katonát, akit nemrégiben meggyilkolt. Heltai ezt a vulgáris jelenetet is részletezi, ily módon fokozva a helyzet mulatságos voltát:

In dem kam der wechter gelauffen und sprach: wer bistu?
(Ezalatt futva jött az éjjeliőr és így szólt: ki vagy te?)

Azonközben felkele amaz a nagy fa mögül, és felkötvén az gatyát, a tűz mellé méne, tehát ott látja a katonát. És mondá néki: kicsoda vagy?

Mint ebből a kis részletből is kitetszik, Heltai jóízű humora, mely különben már meséiből, sőt krónikájából is árad, ezt a Ponciánust is valami utánozhatatlanul egyéni, kedves ízzel tölti meg, jeléül, hogy ez a német anyanyelvű kolozsvári lelkész már a szó mai értelmében véve is igazán *író*.

A Ponciánus helye a korabeli magyar irodalomban

Irodalomtörténetírásunk eddig szinte közönyösen vette tudomásul a különös tényt: hogy tudniillik egyidőben kétféle prózai fordítása-feldolgozása is megjelent egyazon közkezdvelt és latinul nyilván hazánkban is régóta ismert, olvasott műnek. Legfőljebb azt találgattuk, melyiké az időrendi elsőbbség. A többség (Waldapfel és nyomán mások) arra hajlik: Heltai Gáspár talán a bécsi Ponciánustól kapott kedvet a magáéra. Véleményünk szerint ez az okoskodás nyugodtan meg is fordítható: mivel jogos a szintén Waldapfel-kezdeményezte feltevés, hogy Heltai Báthory cenzúrarendeletének hatására, 1571 őszén vagy 1572 tavaszán publikálta Ponciánusát — („*Bizony az, hogy egyéb dolgaink volnának, melyekben kellene foglalatosoknak lőnnünk . . . de miért hogy az jó Isten megengedte, hogy akadály essék az fő dolgokban előnkbe, nincs mit tőnnünk, mint jobb híján kiadni a Ponciánust*) — és mivel a bécsi Ponciánus előszava, mely 1573. január elsejei dátummal jelent meg, hangsúlyozza, hogy ebből a fordításból „*nulla linea omissa*” — sőt, mi több: „*a szemérmes füleket nem sértő szavakkal lőn fordítva*” feltételezhető, hogy Blasius Eberus typographus ezért erősítgeti oly nyomatékosan, hogy az ő Ponciánusából egyetlen vessző sem hiányzik, mert ezzel szemben a kolozsvári kiadás bizony ugyancsak szabad és a szemérmes füleket sértő átdolgozás. De azért nem állítjuk, hogy a nyomtatás sorrendjében Kolozsvárt illeti az elsőség, hanem inkább arra szeretnénk rámutatni: e céltalan szörszálhasogatás helyett a kiadás sorrendjénél sokkal nagyobb figyelmet érdemel az a tény, hogy a két fordítás *kétféle olvasóközönség* számára készült! Az egyiket főúri köröknek, illetve a főúri körök írástudó udvarnépének adták ki, ezek a körök a bécsi udvarhoz közel álló, király- és császárhű emberekből állnak, az ajánlást a dunántúli főkapitánynak, pozsonyi főispánnak, császári és királyi kamarásnak, Győr városa helyőrségparancsnokának írták. Ez a férfiú azonban egyszersmind, kétségtelen aulikus hűsége ellenére és mellett, magyarrá honosodott osztrák, aki úgy látszik fontosnak vagy legalábbis természetesnek tartotta, hogy lakodalma *magyar nyelvű* munkával hódolnak előtte. Továbbá: ez az ember, Ecchius Salm gróf annak a Julius Salm grófnak a fivére, aki ekkor már Bornemisza Péter kenyéradó gazdája; s ez az Ecchius Salm azt az özvegy Török Ferencné Guthi Ország Borbálát veszi éppen nőül — (erre a lakodalomra adta ki Eber nyomdász a maga Ponciánusát) —, aki Bornemisza egyik bőkezű támogatója, s akinek Bornemisza egyik prédikációskötetének ajánlásában köszönetet is mond! Mi több: Bornemisza Péter szemtanúja volt Ecchius Salm gróf előző felesége tragikus halálának — („gróf Ekkné ő maga szívébe ütötte a kést” . . . „Láttam egy gróf nagy úr feleségét, kiről azt mondták, hogy hagymázban lévő, késsel által verte magát és ottan felkiáltván mondá:

„Jaj, mit mivelék...” — sőt: ő maga temette a tragikus sorsú asszonyt 1571. május 14-én. („Prédikáltam a temetésen az sok népért, kik rajta voltak, Antal érsek — [Verancsics] — és pispekek ott lévén.”)¹³ Így már mindjárt más színezetet kap az a tény, hogy ezt a „nöellenes” könyvet éppen egy főúri lakodalomra adták ki, mely ténnyel a bécsi Ponciánus újra kiadója Heinrich Gusztáv nem is tudott mit kezdeni: „Sajátszerű gondolat volt nászajándékuul épp ezt a munkát ajánlani föl, melyet valóságos nögyűlölet sugallt . . .”¹⁴ A nászajándék tehát talán nem is a közismerten erényes életű, buzgón vallásos, művelt új feleségnek, Országh Borbálának szóló intés volt, mint inkább szomorú emlék a rejtélyes körülmények között öngyilkossá vált első asszonyról, Pernstein Katalinról, illetve emlékeztető a gróf számára az élet és a sors furcsaságaira. De arra is nyugodtan gondolhatunk, hogy a könyvecskének mint nászajándéknak tanító és intő célzata nem is a régi vagy az új feleségre, mint sokkal inkább a gyermekekre vonatkozott: Guthi Országh Borbálának az elhunyt Török Ferencsel kötött házasságából már volt egy nagyocska fia, ifjabb Török Ferenc — (Bornemisza tanítványa) — Ecchius Salm pedig két alig hároméves kisfiát, valószínűleg ikreket, vitte az új házasságba. A mesefűzér gyermek Diocletianusa tehát háromszoros kiadásban is ott élt a fejedelmi udvarban . . .

Nyilvánvaló mindebből, hogy a bécsi Ponciánus fordítója a Salm családnak, következőképp Bornemiszának környezetében keresendő. Sietünk mindjárt kijelenteni, hogy még csak utalni sem szándékozunk arra, mintha a fordítóban magát Bornemiszát sejtjenénk — (bizonyosra vehető, hogy nem ő a fordító; a szöveg régieşebb, nehezkesebb, mint Bornemisza prózája, bár azért nem olyan silány, mint imitt-amott emlegetni szokás) —, hanem annyi azért nyugodtan feltételezhető, hogy a fordító ismerte Bornemiszát, és talán a már akkor is tekintélyes prédikátor pártfogoltjai közé tartozott. Az sem elképzelhetetlen, sőt valószínű, hogy a könyvecske a Salmok udvari papjának, Bornemisza Péternek elvi jóváhagyását bírta! Az pedig, hogy Bornemisza tudott e könyv előkészületeiről, szinte bizonyosra vehető. Éppen a néha bizony minden lében kanál Bornemisza, a Salm család udvari papja, aki az előző feleség temetésénél prédikált, és akinek az új feleség egyik legbőkeűbb mecénása: éppen ő ne lett volna ott az esküvőn, s tudta nélkül nyújtották volna át a dedikált könyvet a grófnak?

De nem ez a legfontosabb tanulság. Hanem az, hogy *a magyar szórakoztató próza első kísérletei az akkori magyar irodalom két legkiválóbb prózaírójának köréből kerültek ki.*

A magyar széppróza tehát, ha kétségkívül elkésve is, de a XVI. század hetvenes éveire végre kialakult, s megszületőben volt a szó modern értelmében vehető prózai elbeszélés. Heltai, Bornemisza eljutottak erre a fokra. De vajon kialakultak-e a megfelelő társadalmi feltételek is? Melyek ezek a társadalmi feltételek? Elsősorban a korábbinál — 1530—50-es évek — nagyobb számú olvasóközönség, mégpedig *világi* publikum. Azután a korábbinál valamivel fejlettebb könyvkereskedői-könyvterjesztői hálózat. Azután, ezzel szoros összefüggésben: az olvasó- és vásárlórétegnek ki kellett kerülnie az egyes kiadványokat anyagilag támogató mecénás udvartartásának köréből, de az egyházi „szakfogyasztók” (papok, lelkészek, kántorok, tanítók) köréből is. Végül, az előbbiekkal szintén szoros összefüggésben, legalább néhány tízezer írni-olvasni tudó polgárra volt szükség, következőképpen több tucat városra, hol olvasni vágyó polgárok laknak. Kétségtelen, hogy a török hatalom könyörtelen terjeszkedése ellenére is kialakulóban voltak ezek a feltételek, elsősorban Erdélyben, aztán az északnyugati Felvidéken, Pozsony környékén, de még a hódoltsági terület nagyobb városaiban is. Ha a vallásos vagy hitbuzgalmi jellegű kiadványoktól eltekintünk, akkor a szó tágabb értelmében szórakoztató, szépprózaibb jellegű vagy egyéb szempontból világinak számító magyar nyelvű művek

¹³ Bornemiszának nagy élménye volt ez az öngyilkosság: három ízben említi, először 1578-ban, az Ördögi Kísértetekben — (Bp. 1955. 192.) — másodszer és harmadszor pedig az 1584-ben kiadott Folió-postillában. (Lásd Bornemisza-könyvem függelékében 419. és 428.)

¹⁴ HEINRICH Gusztáv: idézett Pontianus-kiadása 52.

főleg Erdélyben, Heltai műhelyében, aztán Nyugat-Északnyugat-Magyarországon, illetve Bécsben jelentek meg.

Mert míg tehát az egyik Ponciánust az imént ismertetett olvasóréteg számára írták, addig a másikat, a kolozsvárit polgáribb jellegű publikumnak, még asszony-olvasóra is számítva adta ki Heltai mester.

Ama sokat emlegetett verses záradék ugyanis, mely tréfásan védekezik a könyvecske „nőgyűlölő” jellege miatt, voltaképpen nyílt elismerése annak, hogy Heltai uram, úgysis mint könyvkiadó és kereskedő, nagyon is számít a nőolvasókra:

Az asszonyok tudom haragusznak,
És az nyomtatónak gonoszt mondanak
Ez könyvecskének szép példáiért . . .

Milyen szép jelkép ez: a részekre szabdalt, háború sújtotta ország két végén, a keleti meg a nyugati csücskében, egy új típusú olvasóközönségnek — (aki tudniillik már *magában* olvas!) — kétfajta társadalmi osztály számára egyszerre adják ki az első szépprózai szórakoztató elbeszélés-köteteket, méghozzá egyazon alapul szolgáló mű nyomán. Hogy ez a tett milyen jelentős, és mennyire megérdemli a magyar irodalomtudománynak e szerény tanulmány méreteinél és lehetőségeinél sokkal messzebbre terjedő figyelmét, mutatják azok a ránk maradt magyar nyelvű világi jellegű verses kiadványok, melyek ekkor, 1570—1580 között jelentek meg a magyarországi nyomdákbán:¹⁵

297. Görcsöni Ambrus: Szép jeles históriás ének a felséges Mátyás királynak jeles viselt dolgairól, Debrecen, 1570—73 között
298. Ilosvai Selymes Péter: Historia regis Ptolomei . . . Debrecen, 1570—73
311. (Alistáli Márton?) Az vitéz Turi György haláláról, Debrecen, 1571—73
316. Tinódi Sebestyén: História Zsigmond császárnak fogságáról, Kolozsvár? Debrecen? 1571 körül
321. Tőke Ferenc: História obsidionis Sziget, Alsóindva? 1571—74?
326. Temesvári István: Históriai ének az jeles győzelemről, mint verte meg Mátyás király üdejében Báthori István erdélyi vajda . . . az Alibéget, Kolozsvár, 1573 körül
327. Valkai András: Három verses regényes história (A Barbarossa-kalózfivérek; V. Károly hadjárata ellenük; János pap országa), Kolozsvár, 1573
338. Ilosvai Selymes Péter: Az híres nevezetes Toldi Miklósnak jeles cselekedetéről, Debrecen, 1574
339. Ilosvai Selymes Péter: Historia Alaxandri Magni, Debrecen, 1574
340. Istvánfi Pál: Historia regis Volter, Debrecen, 1574
341. Kákonyi Péter: Historia Astiagis regis et Cyri pototentissimi monarchiae, Debrecen, 1574
342. Nagybáncsai Mátyás: Historia az vitéz Hunyadi János vajdának . . . Nándorfejérvár alatti (győzedelméről), Debrecen, 1574 körül
344. Ráskai Gáspár: Egy szép história az vitéz Franciskóru és az ő feleségéről, Debrecen, 1574
349. Valkai András: Az nagyságos Bánk bánnak históriája, Debrecen, 1574

¹⁵ A számok: a „Régi magyarországi nyomtatványok 1473—1600” című munka, Bp. 1971. sorszámai. A felsorolt műveknek természetesen nem keletkezési idejét, hanem az 1570-es évek-beli kiadásai évszámát tüntetjük fel.

350. Varsányi György: Egy szép história az persei kirárlul, Debrecen, 1574
351. (szerk. Heltai Gáspár) Cancionale, azaz históriás énekeskönyv Kolozsvár, 1574 (ebben: 15 verses história, az eddig felsoroltakon kívül Temesvári János: A Béla királyról; Mint jötenek be a tatárok; valamint Tinódi 7 históriás énekének újrakiadása)
367. „Lévai Névtelen” Páris és görög Ilona históriája, Debrecen, 1576
368. Valkai András: Az magyar királyoknak eredetéről, Debrecen, 1576
380. Enyedi György: Historia elegantissima Gismundae, Debrecen, 1577
385. Bogáti Fazekas Miklós: Szép história az tökéletes asszonyállatokról, Kolozsvár, 1577
388. Hunyadi Ferenc: Az régi és híres neves Trója városának tíz esztendeig való megszállásáról és rettenetes veszedelméről, Kolozsvár, 1577
390. Szakmári Fabricius István: De amatoris affectionibus collecta, Kolozsvár, 1577
415. Szegedi Veres Gáspár: Szép rövid história két nemes ifjakkal igaz barátságokról, Kolozsvár, 1578
416. Névtelen: Szép históriás ének az Telamon királyról és az ő fiának Diomedes szörnnyő haláláról, Kolozsvár, 1578
461. Névtelen: Az Fortunatusról való szép história, Kolozsvár 1577—1583 körül
- Ugyanebben az évtizedben legalább részben világi témájú *próza* „história”, vagy egyéb szórakoztatva tanító mű a két Ponciánuson kívül mindössze három jelent meg:
288. (Heltai ford.) Háló, Kolozsvár, 1570
324. Névtelen: Nagy Sándornak históriája, Kolozsvár, 1572—74 körül
389. Névtelen: Salamon királynak, az Dávid király fiának Markalffal való tréfabeszédeknek könyve, Kolozsvár, 1577

Csaknem pontosan ugyanilyen képet kapunk, ha akár az előző, akár a következő évtized magyar könyvkiadói statisztikáját állítjuk össze. A különbség legföljebb az, hogy a hatvanas évek még — a fejlődést jelezve — egy *Száz fabulát* tudnak felmutatni, a század későbbi évtizedei pedig szépprózából jószerint semmit.

De maradjunk a két magyar Ponciánus évtizedénél. Első pillantásra is világos, hogy az átütő sikerű tömegcikk, a „*best seller*”, ahogy ma mondanánk: a históriás ének. Ezek bizony nagyrészt Debrecenben a vásári ponyvák számára készültek, arra öntötte ki füzeteit a könyv-árús, onnan válogatott, akinek kedve támadt. Olcsó, sebtében nyomtatott, gyors fogyasztásra szánt kiadványok ezek. A korábbi évtizedekhez képest itthoni mértékkel mérve hihetetlen áradatuk éppen úgy jelzi azt, hogy a hetvenes években már sokan tudnak olvasni a kereskedők, iparosok, jómódú jobbágyok közül is (Debrecen!), mint azt, hogy ezek az olvasók még mindig hangosan, még mindig a *fülüknek* olvasnak, s hogy a legtöbb füzetet hegedőssé-lantossá át-nyergelt (vagy züllött) tanítók, deákok, kántorok számára publikálták, hogy legyen nekik mit elzengeniök lakodalmak, multságok, több napos téli vendégségek, névnap díridók alkal- mából. Egyszóval: ezek az énekek még a fülhöz, s nem a gondolkodó-tőprengő értelemhez szólnak.

Ma sem fogalmazhatnánk pontosabban, mint Horváth Cyrill *A régi magyar irodalom története* (Bp. 1899.) című könyvében:

„Idegen népeknél, nyugaton az elbeszélés már rég prózában járta . . . a folyóbeszédes alak együtt lépett előtérbe a polgári elemmel, mely kivívta jogát. A szép meséket nem várról várra járó dalmok adják elő; a könyvnyomtató sátorában, a vásárokon veszik . . . Nincs szükség dallamra, hogy könnyebben megjegyezzék, vagy érdeklődést keltsen . . . De csupán külföldön van így . . . Képzeljük el — (Pesti, Heltai) — helyzetét, akinek munkássága ép a verses histó-

riák virágkorára esik ... közönségük dalt, éneket kíván tőlük, a divat kényszerűsége hajtja őket ... (ezzel szemben) az ő meséik azt várják, hogy olvassák őket és aztán elmélkedjenek rajtuk ...” 519.

Különösen érdekes, hogy hány verses széphistória készült *próza*i eredetiből: Valkai András Giovio történeti művét verselte meg, Ilosvai Nagy Sándor történetében Plutarchost szedte rímekbe, Istvánfi Pál Petrarca nyomán Boccacciót, méghozzá e kiadás előtt vagy harmincöt esztendővel; aztán a Fortunatus, aztán Herodotos nyomán Xerxes története, és így tovább: alig akad eredeti élmény alapján született verselmény. Még kevésbé akad énekből fordított ének. A latin vagy német nyelvű prózát kényelemből, a viszonyokhoz való alkalmazkodásból formálták versekké ezek a szerzők, kik közül úgy látszik Ilosvait, meg a szabad idejében írógató, befolyásos bírót, Valkai Andrást kedvelték leginkább a könyvnyomtatók — s talán a publikum is — mind Kolozsvárott, mind Debrecenben. Históriai olvasmányélményeit fogalmazta rímekké Valkai, a derék jogász; esztétikai érték azonban munkáiban alig van, főértéke az információ, az eseményközlés. Az esztétikai gyönyörűségnek ez a hiánya — akár a szerzőnek a mű írása közbeni gyönyörködésére, akár az olvasóra gondolunk — olyan feltűnő, hogy arra már szinte idő se jut, hogy azon csudálkozzunk: a korabeli magyar eseményekre való utalás is mennyire hiányzik ebből az évtizedből, például az ötvenes évekhez képest (Tinódi). Az egyetlen kortársi esemény, melyről hírt kapunk: a vitéz Thuri György 1571-es halála. Annál inkább ébred érdeklődés a dicső múlt iránt: Hunyadi János, Mátyás király, Bánk bán ... Igazán szép, a szó esztétikai értelmében igazán gyönyörködtető, egy Balassi színvonalát némiképp elérő mű — (a valószínűleg szintén a hetvenes években keletkezett, de fennmaradt korabeli nyomtatvány híján felsorolásunkban mégsem szereplő *Árgirus királyfit* kivéve) — nincs is, említésre pedig legfőljebb a Lévai Névtelen és Enyedi György szerelmi történetei méltók. S itt viszont — most már az *Árgirust* is beleértve — megint a már említett szerelmi tematikához jutottunk el: amiképpen Heltai prózája a szerelmi témakörben nyújt újat, kimagaslót és érdekeset, úgy ennek a korszaknak énekköltészetére is ez jellemző. De nem Heltai prózájának színvonalán! S ez felsorolásunk másik fontos tanulsága. Szükségtelen ugyanis az említett kiadványokat tartalmilag ismertetni; e korszak ismerői előtt világos, hogy a hetvenes évtizedben publikált — (és ránk maradt) — magyar nyelvű világi témájú nyomtatványok közül esztétikai értékben mindkét Ponciánus messze kimagaslik!

A legjobbak tehát elérkezettnek érezték az időt, hogy — mint Bornemisza mondogatta — „a honn lakó gazdák is olvasgassanak”¹⁶ — (akiket Bornemisza megkülönböztet az „értelmesektől”, s ez a szó a jeles semptei prédikátor értelmezésében csaknem ugyanazt jelenti, mint ma: azt, hogy *értelmiségi*) — méghozzá prózát, otthon, magukban.

Heltai tehát — (és a maga módján Bornemisza, de róla más helyen, korábban már eleget szóltunk) — nekilátott, hogy tehetségét a szórakoztató prózán is kipróbálja. Nem mondhatnánk, hogy kísérlete az olvasóközönség körében sikertelen maradt, hiszen *Ponciánusa* — már amennyire erre ma következtethetünk — az utolsó példányig elkelt; mégsem lett folytatása. Nem lett több okból. Egyik ilyen ok, hogy a többség még sokáig a verses széphistóriát kedveli ugyanakkor, amikor Németországban már valóságos dömpingje van a *próza* *Volksbuch*-nak; másik és nagyon is természetes ok, hogy e próza jeles művelője, Heltai Gáspár meghalt. Kezdeményének pedig nem akadt folytatója, s ez aligha múlt a szándékon, mint inkább a tehet-

¹⁶ Bornemisza azt tanácsolja prédikációinak IV. kötetében (524/b) az olvasónak, hogy görög, római, középkori uralkodók tetteit és kalandjait „az honn lakó gazdák olvasgassanak meg, és meglátják, hogy mind egész életjére drága tanúságokat hallottak. Kiből nagy dolgokat vehetnek eszükben még az értelmesek is”. Tehát: még akik e „honn lakó gazdáknál”: polgároknál, kereskedőknél, majorságtulajdonos gazdagabb jobbágyoknál, kurtanemeseknél műveltebbek: még azok is tanulhatnak az ajánlott históriákból. Ime tehát az olvasóközönség rétegződésének korabeli bizonyítéka és elismerése.

ségen. Az énekelt verses szövegek korában ugyanis, mint tudjuk, igen nehéz prózát írni, főleg szórakoztató prózát. De még vallásos értekező prózát sem könnyű, amint azt a derék Mélius Juhász Péter irgalmatlanul nehézkes, unalmas és meg-megbicsakló előadásmódja — (minden tiszteletünk teológiai érdemeinek!) — érzékletesen mutatja.

Heltai tehát — (ha az európai viszonyokhoz képest messze el is maradt szépprózát művelő jeles kortársaitól) — Bornemiszával együtt a magyar szépirodalom halhatatlan úttörő mestere, aki pályafutása végén olyan pazar tökélyrel műveli a szórakoztató prózát, hogy annak a tizenkilencedik századig nincs párja. Toronymagasan emelkedik ki szépprózával kísérletező kortársai közül. A *Nagy Sándor-história* vérszegény előadásmódját, döcögő stílusát, tövel-heggyel egymásra hányt kalandjainak logikátlanul egymást követő sorát csak azért érdemes felemlitenünk, hogy bizonyítva láthassuk: milyen sikertelenül bírkóztak ekkor mások a szórakoztató prózával. A *Salamon és Markalf* parlagi humora sem mérhető Heltai bölcs iróniájához. Az egyetlen méltó párhuzam a másik, a bécsi Ponciánus. Ezen aztán igazán lemérhetjük Heltai jelentőségét, írói nagyságát. Hiszen, mint köztudott, ez az 1898 óta újabb kiadásban is hozzáférhető könyvecske, ha nem is remeklés, de szépen folyó, izes prózát kínál olvasásra. A *Vaticinium* novellában milyen szépen mondja egy nemes úrfi: „*atyám vizet tart mosdanom, és anyám kezkenőt kendenem.*” A „*Canis*”-ban milyen elevenen írja le a gazdája körül ugrándozó vadászkutyát:

„*Es mikoron az ura hadba akar vala menni, az eb mindenkoron előtte forgolódik vala, és mikoron az eb természete szerint való eszességéből látja vala, hogy az ő ura fő hadhoz való lovára felülne, megismeri vala és feláll vala az ő két utó lábára és nagy szökdőcsöléssel kíséri vala ki az kapun, mintha biztatnája az ő urát, hogy ha hadba jó szerencséje lenne.*”

Mégis rendkívüli a különbség ebben az akaratlan és véletlen költői versenyben a bécsi fordító és Heltai között. Újra meg újra csudálkozunk kell, hogy irodalomtörténetírásunk nem figyelt fel kellőképpen az összehasonlítás lehetőségére. Hiszen itt szinte mértékkel mérhető a magyar reneszánsz próza színvonala, eredményei és lehetőségei!

Már maga az tanulságos, ha azokat a részleteket vetjük egybe, melyeket mindkét fordító átdolgozási szándék nélkül, valóban „*csak*” fordított. Íme az *Inclusa* néhány részlete:

Bécsi fordító

Vala egy király, ki az ő feleségét annyira szereti vala, hogy egy toronyba rekeszti vala és az kulcsát önnön maga hordozza vala.

Vidua:

Bécsi fordító

Jaj énnékem, jaj énnékem, mit tegyek immár, úgy élek, mint egy gerlice madár férfi nélkül.

Heltai

Volt egyszer egy gazdag király ki igen szép feleséget vőn magának. És azt oly igen félté, hogy udvarában a kapu mellett egy szép tágas tornyot csináltata és abba rekeszté szép feleségét és az toronynak kulcsait mindenkoron az zsebbe viseli vala.

Heltai

Jaj, én szerelmes és tekéletes uram, hová hagyál engemet szerelmes szívem? Meggyek? Soha nem házasulok én immár. Olyan leszek, mint egy görlice, mely mikoron a társa meghal, soha annakutána mással nem társalkodik. És soha zöld ágra nem ül, hanem mind éltig asszú ágra az nagy bánatnak miatta.

Nem szabad persze felednünk, hogy Eberus ismeretlen fordítója latinból, Heltai pedig németből dolgozott. Eberus eredetije tömörebb, mint a lazább, epikusabb hömpölygésű német változat. De éppen ezért ismerhető fel a kétféle iskola: a fegyelmezett, tömörségre törekvő,

világos humanista irány és a népibb ihletésű, részletező kedvű, terjengősebb, adomázgatóbb, mozgalmasabb, a reformáció hitszónoki gyakorlatán nevelkedett protestáns stílus.

De nem is a mondatok összehasonlítása a lényeg. Hanem az, hogy ki mit mert, ki mit akart? S amit akart, *hogyan* akarta? Céljuk közös volt: a bevallott szórakoztatás. Sőt, a bécsi Ponciánus előszava ezt nyíltabban hangsúlyozza, mint az óvatos Heltai, aki lelkész létére örökké védekezni kényszerül — (már a *Száz fabula* prológusában is) — az öncélú szórakoztatás vádjá ellen. A bécsi Ponciánus köntörfalazás nélkül bevallja:

„A nehéz teendőknél és szorgos gondoknak közepette a szakadatlan tevékenység ki nem bírható, ha némi pihenővel és kellemes szünettel nem enyhítjük... Ezért tehát... kellemes és könnyebb olvasmányokra van szükség, melyek olvasásában a lélek üdülést találjon.”¹⁷

A cél elérésének módja azonban már más. Heltai nemcsak feljogosítva érzi magát, hanem egyenest természetes írói kötelességének tartja, hogy az előtte fekvő szöveget átírja, a maga képére formálja, hogy teremtő fantáziájával alkosson. S ez itt az igazi különbség. Vele szemben a bécsi fordító — (bár tudná úgy bővíteni történetét, mint Heltai, ha akarná) — még csak tolmácsnak tekint magát, aki humanista fegyellemmel közvetíti a nagy művet. Heltai viszont már modern író. Ha nagy európai kortársait nem is közelíti meg, de írói felfogása, a kotói módszere már az újkori író eljárása. Heltai már nemcsak közvetít: ő alkot.

Vajon nem méltatlan-e hozzá és hozzánk, kései utódokhoz, hogy öregkori munkásságának ez a gyöngyszeme, a magyar széppróza e remeke a tudósokénál egy kicsit is szélesebb olvasótábor előtt még mindig hozzáférhetetlen? Hogy harmincöt évenként kell egy-egy kutatónak bátortalanul megpendítenie: ezt a könyvet pedig ki kellene adni? „A bécsinél minden tekintetben sokkal becsesebb szövegnek közzététele érdemes feladat volna” — kockáztatta meg már 1937-ben írott és 1938-ban közzétett cikkében Waldapfel József. Hadd kockáztassuk meg mi is ezt a javaslatot: újabb harmincöt esztendő múltán talán még foganatja is lesz.

István Nemeskürty

LE PONCIANUS DE HELTAI ET LA PROSE DIVERTISSANTE HONGROISE A L'ÉPOQUE DE LA RENAISSANCE

Aux années 1570, en Hongrie, on a publié deux traductions en prose, en même temps, du recueil de fable populaire médiéval, intitulé „Les sept maîtres sages”. L'une a été traduite du latin et a paru à Vienne, le 1er janvier 1573, l'autre a été publiée à Kolozsvár par Gáspár Heltai, pasteur, imprimeur et écrivain ecclésiastique. Cette dernière a été traduite par Heltai de l'allemand, d'un livre populaire allemand (Volksbuch), publié en 1565 à Francfort. Ce phénomène, à savoir qu'on publie, presque en même temps, deux traductions en prose du même ouvrage, est d'autant plus remarquable, qu'à cette époque, en Hongrie, on publiait des ouvrages à tendance divertissante presque exclusivement sous la forme versifiée, chantée ou chantable. C'est donc vers 1570 que le genre de la prose divertissante apparaît dans la littérature hongroise. A cette époque, le public s'est divisé déjà d'après les couches sociales aussi. La version traduite du latin était destinée aux cercles nobiliaires; le but du traducteur ayant une culture humaniste était la reproduction fidèle et exacte de l'original. Au contraire, la version de Gáspár Heltai,

¹⁷ Heinrich Gusztáv fordításában az idézett mű — (a bécsi Ponciánus 1898-as kiadása) — 49–50. E bécsi Ponciánusról részletesebben írtam „A magyar széppróza születése” című könyvemben, Bp. 1963. 33–49.; ezért ismertetését és méltatását e helyütt mellőzöm.

traduite du Volksbuch allemand est un remaniement libre dans plusieurs détails: l'auteur n'était pas stimulé seulement par l'exigence d'interpréter l'original le plus fidèlement possible, mais il parlait à ses contemporains et il avait devant ses yeux les circonstances sociales des villes de son époque. C'est dans le Poncianus de Gáspár Heltai que nous pouvons observer, pour la première fois dans la littérature hongroise, l'apparition de l'imagination créatrice de l'écrivain, l'apparition de la composition libre; Heltai ne se sent pas seulement autorisé de transcrire le texte qui est devant lui, mais il le façonne à son modèle. Il est digne d'attention aussi le fait que le vocabulaire de l'amour, la description variée et détaillée par plaisir de la vie amoureuse est si riche, si abondant en détails, surtout si l'on la compare au laconisme du Volksbuch allemand.